

HAARLEMS BODEMONDERZOEK 37

DAUWWORM

Het D.D.D.recept geneest alle soorten Kinderhuidziekten. Het geeft oogenblikkelijk verlichting. D.D.D. is een vloeibaar waschmiddel dat door de porien der

RINGWORM

huid dringt en binnen eenige dagen reeds blijken van genezende kracht geeft. Vraagt nog heden Uw apotheker of drogist een proefflesch van 75 cents.

Het Beste voor de Kinderen!

2003

(ఈ దుష్ట. పిల్లలకు వాడక)

(ఈ దుష్ట. పిల్లలకు వాడక)

Redactie

J. de Jong

A.M. Numan (Archeologische Werkgroep Haarlem)

Drs. J.M. Poldermans (Stadsarcheoloog van de Gemeente Haarlem)

Drs. Tanja van der Zon (Archeologisch Museum Haarlem)

Redactieadres

J. de Jong

Rijksstraatweg 539^{III}

2025 DE Haarlem

Vormgeving, prepress en druk

Drukkerij Erla, Diemen

Omslag

Vreugde over DDD; Advertentie uit het Haarlems Dagblad (1919).

Geheimschrift Tilly (ca. 1700?).

ISSN 1384-0584

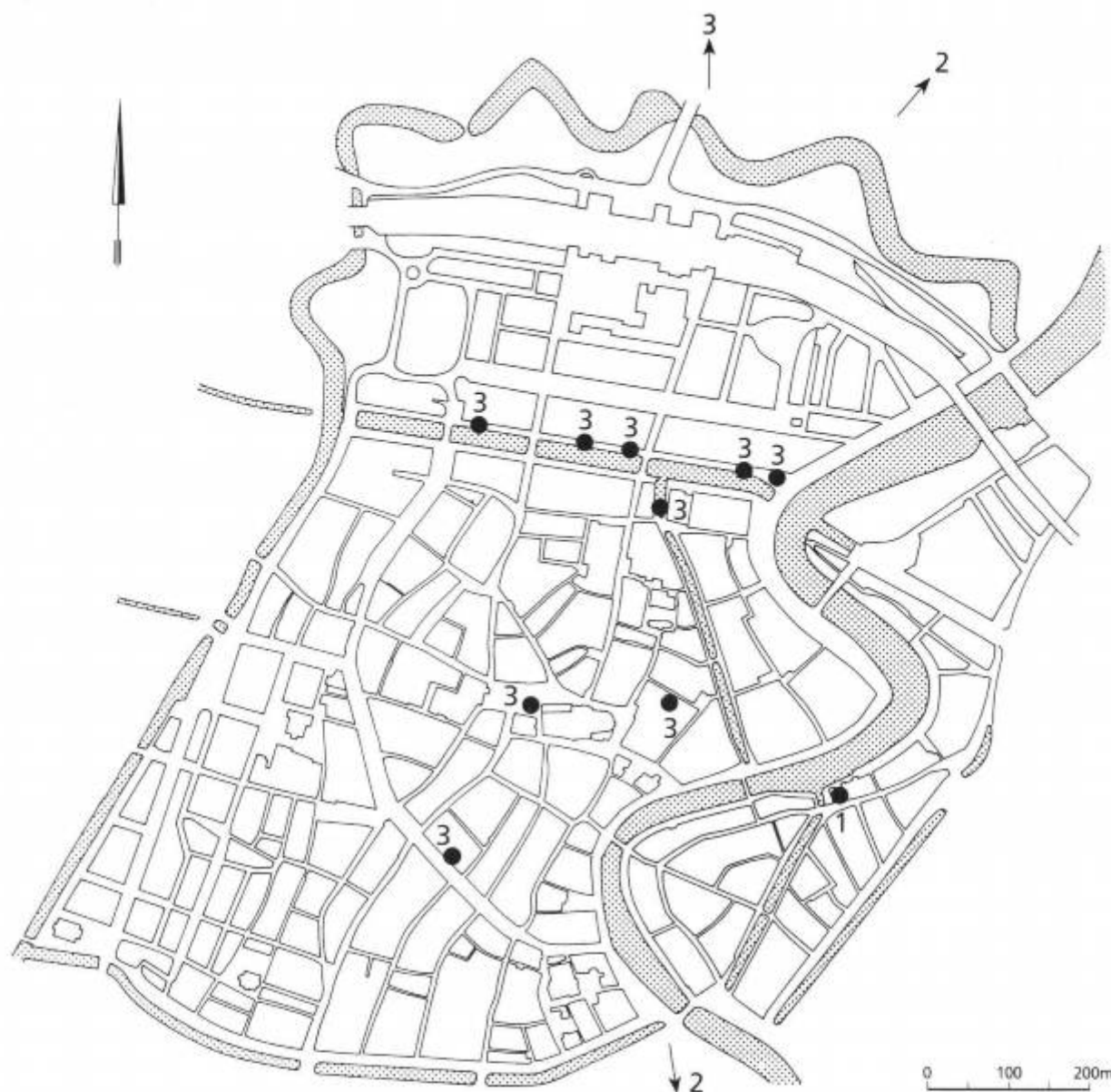
Verschijningsdatum oktober 2004

Prijs € 7,-

HAARLEMS BODEMONDERZOEK 37

2003

Uitgave van de Commissie
Oudheidkundig Bodemonderzoek Haarlem
Verschijningsdatum oktober 2004

Plattegrond met locaties van de in dit nummer vermelde onderzoeken en waarnemingen.
De nummering correspondeert met die is aangegeven bij de inhoudsopgave.

Haarlems Bodemonderzoek 37

Verschijningsdatum 2004

INHOUD

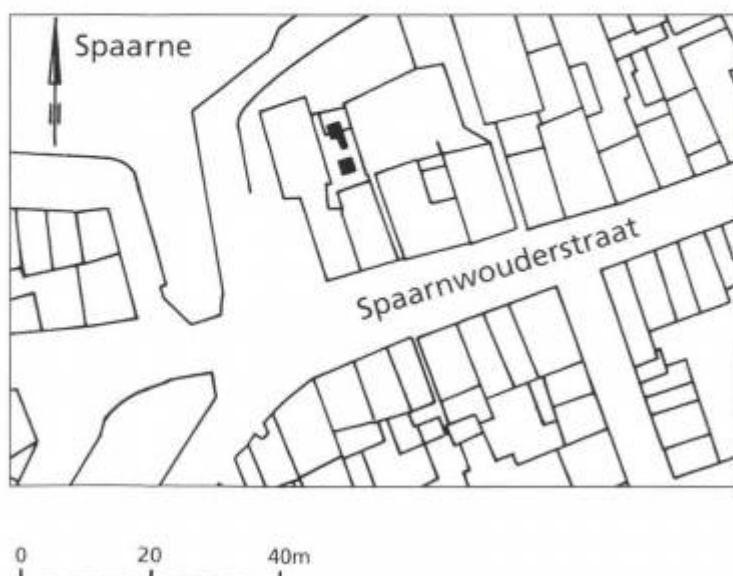
1. Veronique Bastiaan: Spaarnwouderstraat 37	pag. 3
2. Theo Bottelier: Een glasvondst afkomstig uit de NV glasfabriek Albert in het stadsdeel Schalkwijk (eertijds gemeente Haarlemmerliede)	pag. 21
3. Jan de Jong: Waarnemingen in Haarlem-Noord en Haarlem-Centrum	pag. 65
4. Archeologisch Nieuws	
Tanja van der Zon: Archeologisch Museum 2003	pag. 90
Erik Weber: Verslag Awn over 2003	pag. 92
Erik Weber: Verslag AWH over 2003	pag. 92
5. Maarten Poldermans: Kroniek	pag. 94

Onderzoek in de Vissersbocht

V. Bastiaan*)

Beschreven worden de resultaten van een archeologisch onderzoek in de achtertuin van het pand Spaarnwouderstraat 37 in het najaar van 1987. Aangetroffen werd een ophogingspakket uit de 14e en 15e eeuw met daarin een afvalkuil met dakpannen uit dezelfde periode. Verder werden een houten goot en muurresten gevonden uit de 17e eeuw. Tenslotte kwam uit een afvalkuil materiaal uit de 18e tot en met vroeg 20e eeuw tevoorschijn. Een inventarislijst van de inhoud van deze afvalkuil is weergegeven in bijlage 1. Bij de beschrijving van het getekende aardewerk is het classificatie systeem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas toegepast. Tekeningen schaal 1:4. Een toelichting op de gebruikte codering is achter in het periodiek op pag. 96 gegeven.

Afb. 1. Noordgericht kaartje waarop de situatie van de opgravingslocatie Spaarnwouderstraat 37. De putten zijn in zwart weergegeven. Tekening V. Bastiaan.

INLEIDING

In de periode 17 oktober tot en met 21 november 1987 is door de AWH een archeologisch onderzoek uitgevoerd in de achtertuin van het perceel Spaarnwouderstraat 37 tussen het woonhuis en het Spaarne (afb. 1). Het onderzochte perceel is kadastraal bekend als gemeente Haarlem, sectie D nr. 9316, coördinaten: 25A 104.340/ 488.280. Aangevangen werd met het uitzetten van twee werkputten, waarna besloten is tot het graven van een derde werkput

tussen de oorspronkelijke twee in. In werkput 1 is vervolgens een profieltekening gemaakt. Tot slot zijn in de drie werkputten boringen verricht. Bij de beschrijving van de getekende aardewerk voorwerpen is het classificatie systeem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas toegepast. Een toelichting op de gebruikte codering is achter in het periodiek gegeven (p.96). De tekeningen van het aardewerk zijn op schaal 1:4.

HISTORISCHE GEGEVENS

Het Spaarne is waarschijnlijk tot in de Late Middeleeuwen breder geweest dan vandaag de dag het geval is (De Jong, 1987, p.15). De oeverrand van het Spaarne lag ongeveer ter hoogte van de Spaarnwouderstraat. Destijds beperkte de bewoning van de stad Haarlem zich aan deze kant van het Spaarne tot het Burgwalgebied. Eind 14e, begin 15e eeuw vestigden zich steeds meer mensen ten noordoosten hiervan. Deze situatie werd officieel toen Hertog Filips in 1426 Haarlem het recht verleende de stadsgrens te verplaatsen. Nu hoorde ook het gebied tussen Kortebrug en Spaarnwouderpoort bij de stad (Speet, 1988, p.17). Het perceel Spaarnwouderstraat 37 is weergegeven op de kaart van Thomas Thomaszoon uit 1578. Hierop is te zien dat het perceel enkel aan de straatzijde is bebouwd (afb. 2). Het huidige pand op dit adres dateert uit de 17e eeuw. Een bekende eigenaar uit deze periode was burgemeester en brouwer Johan Claeszoon (van) Loo. Deze man was burgemeester van Haarlem van 1623 tot 1657 (Allan, deel I, 1874, p.311). Hij was tevens in het bezit van de nabij gelegen panden Spaarnwouderstraat 43, 45 en 47,

*) Archeologische Werkgroep Haarlem

waarin zijn brouwerij, genaamd De Drie Leliën, was gevestigd. Dat van Loo een man van aanzien was wordt bevestigd door het feit dat hij in 1645 tot deken werd benoemd van het brouwersgilde. Ook staat hij afgebeeld op twee schutterstukken van Frans Hals, in de functie van kolonel van de Kloveniers- en Sint Jorisdoelen (afb. 3). Of hij daadwerkelijk in het pand aan de Spaarnwouderstraat 37 heeft gewoond is echter niet bekend. Misschien was het voor hem slechts een beleggingsobject. De oudst bekende transportakte waarin het pand vermeld is, stamt uit 1663. In de akte staat dat Petrus Braems het pand voor 3170 Carolus gulden verkoopt aan Abraham Pieterszn van de Woestijne (Den Heijer, ongepubl.). Op de kaart van Nautz uit 1822 is de plattegrond van het pand Spaarnwouderstraat 37 duidelijk weergegeven (afb. 4). Uit archiefmateriaal is bekend dat in de tweede helft van de 18e eeuw werd besloten de voorgevel van het pand geheel te vernieuwen (Janssen, 1965, p.96). Een halve eeuw later werd de voorgevel bepleisterd. Rond 1874 woonde hier de geneesheer en verloskundige Koetser (Allan, deel I, 1874, p.307). Volgens de beschrijving van Allan was het pand destijds "een der grootste en fraaiste huizen dezer straat, dat ons nog herinnert aan den bloeitijd van dit gedeelte van de stad...". De gevel die Allan zag, dateerde echter uit een tijd waarin dit deel van de stad juist in verval begon te raken (Speet, 1988, p.45). Enkele jaren later, in 1878, werd het pand in gebruik genomen door W.H. Uitenbosch (1878, adresboek Haarlem). In 1891 had deze man hier een zaak in drogerijen, verfwaren, specerijen en toiletartikelen. De winkel werd in 1900 voortgezet door zijn weduwe en zoon, ook W.H. Uitenbosch genaamd. Deze zoon vertrok juli 1914 naar Utrecht. In 1917 woonde L. Breuker, grondwerker

van beroep, op dit adres. Hij heeft hier maar kort gewoond. In 1921 betrok de familie Vogel het pand en bleef er tot zeker 1973 wonen (Den Heijer, ongepubl.). In de jaren veertig begon W.S. Vogel op dit adres een winkel in schoonmaakartikelen en borstelwaren. Deze winkel bestond nog toen het pand in 1964 door de eigenaar grondig gerestaureerd werd. Dit gebeurde op aandringen van de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Haarlem (Janssen, 1965, p.96). Bij de restauratie werd de voorgevel van het pand in de staat teruggebracht waarin het in de 18e eeuw verkeerde. Tevens werd het wapen van de brouwerij De Drie Leliën in de gevel aangebracht. De achtergevel van het pand werd zelfs geheel vernieuwd.

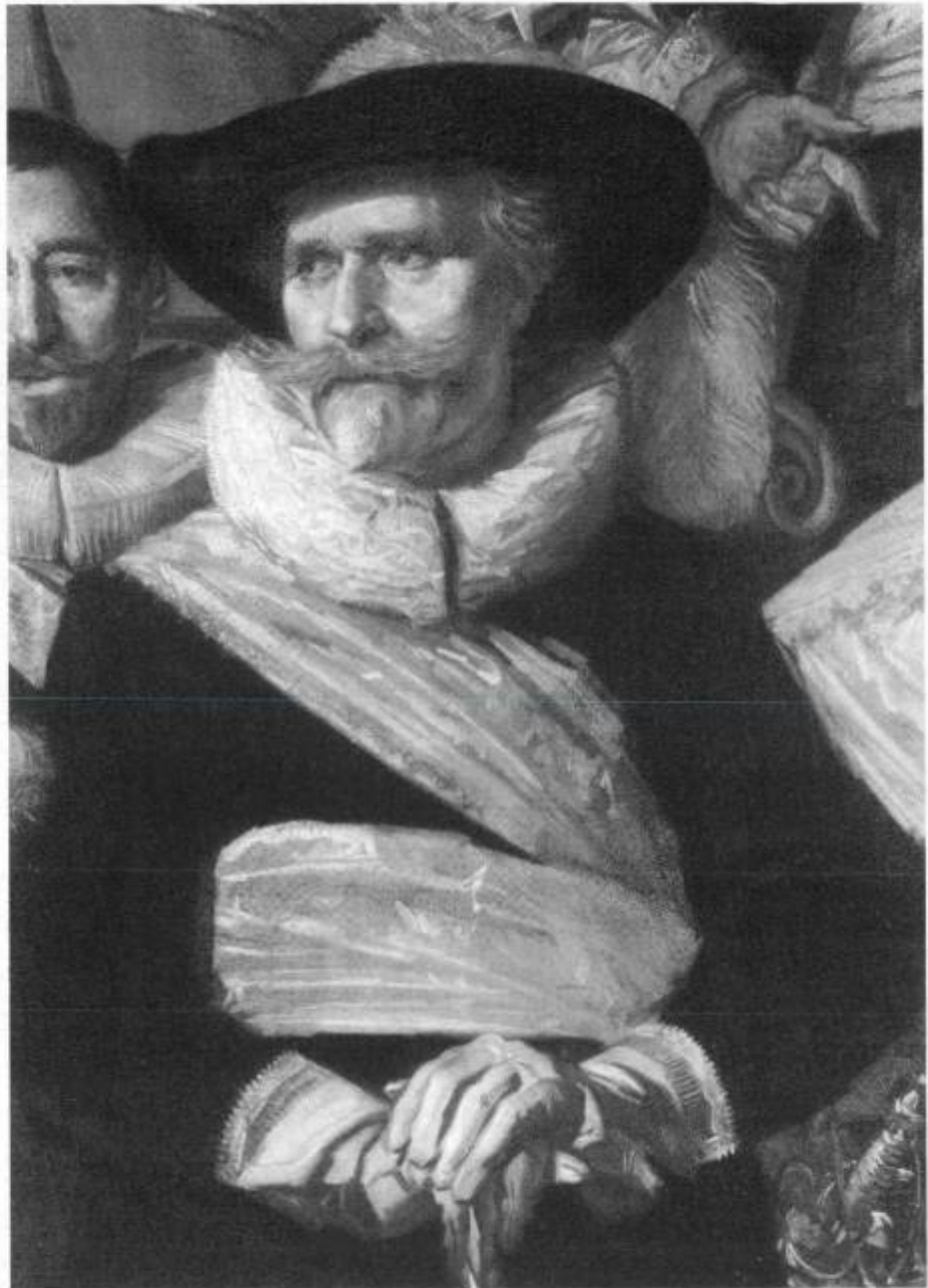
HET ONDERZOEK

Werkput 1

Bovenin bevond zich een dunne betonvloer met hieronder een laag gele bakstenen. Nadat deze lagen,

Afb. 2. Detail van de kaart die Thomas Thomasz. in 1578 maakte. Zie pijl voor pand nr. 37. Foto Th. Nieuwenhuizen.

Afb. 3. Johan Claesz.
(van) Loo, kolonel
van de Kloveniers- en
de St. Jorisdoelen.
Schilderij van Frans
Hals uit 1639
(detail). Foto Frans
Halsmuseum.

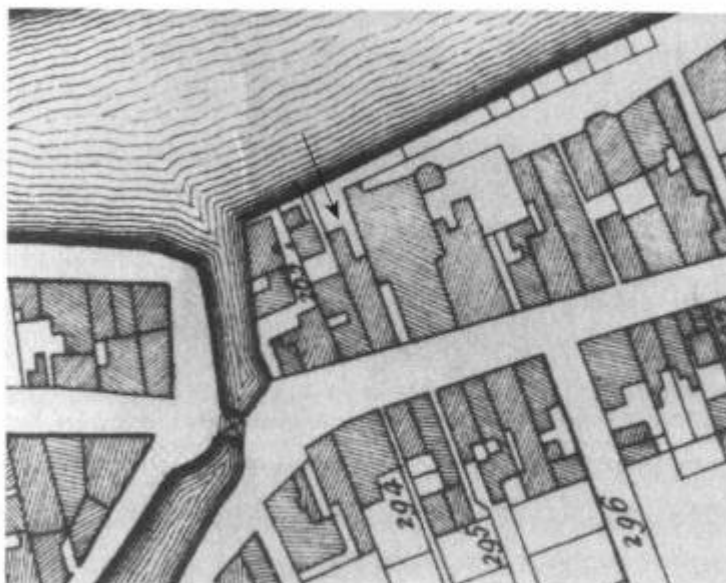
evenals de verstoorde bovengrond, tot op een diepte van 50 cm beneden het maaiveld (0.45 m + NAP) verwijderd waren kon een vlak van ca 2 x 2 m aangelegd worden (afb. 5).

Tijdens het graven van het vlak werd in de verstoorde bovengrond een tegelfragment van majolica gevonden (V-0001). Op de oorspronkelijk vierkante tegel is een bloempot afgebeeld (afb. 6). De bloempot is veelkleurig geschilderd en geschei-

den van de hoekmotieven door een vierpas. In de hoeken is een palmetmotief afgebeeld in blauw en uitgevoerd in spaartechniek: het patroon lijkt te zijn uitgespaard in de blauwe ondergrond, terwijl juist het blauw is geschilderd. Het hele patroon is zichtbaar op één tegel: dit wordt een pompadourtje genoemd (Korf, 1964, p.57). Datering: eerste helft 17e eeuw.

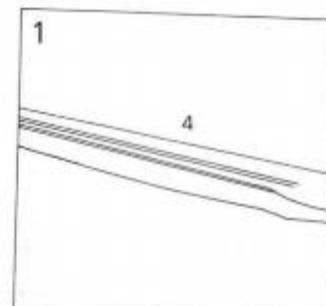
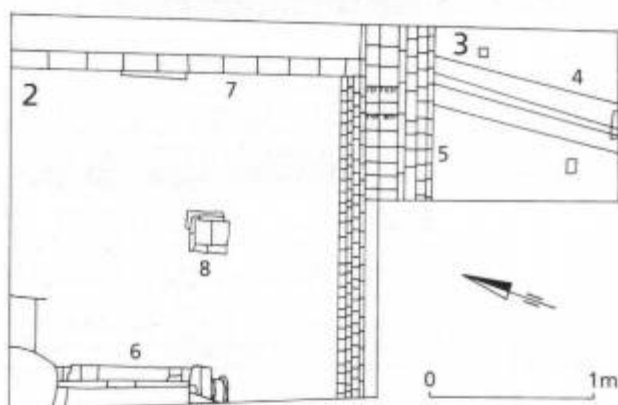
Op ca 40 cm onder het maaiveld werd een afvalkuiltje aangetroffen,

Afb. 4. Detail uit de kaart van Nautz uit 1822. Zie pijl voor pand nr. 37. Foto Th. Nieuwenhuizen.

Afb. 5. Overzicht werkputten (van links naar rechts) 2, 3 en 1. Tekening V. Bastiaan.

Legenda: 1. werkput 1
2. werkput 2
3. werkput 3
4. houten goot
5. funderingsmuur
6. waterput
7. ongefundeerde muur
8. pilaartje

gelegen in het midden van de werkput in de richting van de zuidoostwand. Het merendeel van de voorwerpen in deze afvalkuil (V-0002) was incompleet.

Het vondstmateriaal uit de afvalkuil

Roodbakkend aardewerk

Van dit materiaal zijn verscheidene typen aangetroffen. Twee exemplaren van een bloempot met in het midden van de bodem een lekgat (afb. 7). Volgens het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas wordt dit type aangeduid met de code r-blo-8 (bijlage 1). Datering: laatste kwart 19e

Afb. 6. Tegel met bloempotdecor in vierpas. Afmetingen: 13,4 x 13,4 x 0,16 cm. Datering 1600 – 1630. Het gevonden tegelfragment vertoont een vergelijkbaar patroon. Foto J. Pluis.

- eerste kwart 20e eeuw. Dan een ca 9,5 cm hoge kop met een verticaal, lintvormig oor (r-kop-4, afb. 8) geheel bedekt met loodglazuur. Op de bodem aan de binnenzijde is een

witte sliblaag aangebracht. Aan de buitenzijde is de rand versierd met een golflijn in ringeloorteknik. De kop heeft een gladde standing. Datering: 18e eeuw. Verder een randfragment van een voorraadpot. De pot had oorspronkelijk een diameter van 21 cm. Enkel de binnenkant is voorzien van een laag loodglazuur. De scherv vertoont de aanzet van een oor. Dit type aardewerk heeft twee verticaal geplaats-

te, worstvormige oren. Op de wand zijn duidelijk sporen van het aandrukken van het oor zichtbaar. Datering: tweede helft 19e eeuw.

Een enkel randfragment van een kachelpan is aangetroffen. Dit is een kookpot met een vlakke bodem waarmee men goed kon koken op een fornuis (Groeneweg, 1992, p.161). Rond 1800 werd dit type op de markt gebracht door pottenbakkers uit Bergen op Zoom. Bij de kachelpan hoorde een deksel, dat tevens op tafel als schotel gebruikt kon worden. Het gevonden fragment was bedekt met loodglazuur en behoorde tot een pot met een diameter van 21 cm. Datering: laatste kwart 19e - eerste kwart 20e eeuw. Een zeer klein randfragment is afkomstig van een grape of sluitpan met een oorspronkelijke diameter van 40 cm, geheel bedekt met loodglazuur. Datering: tweede helft 18e eeuw. Verder is nog een fragment van een deksel gevonden. De buitenzijde is bedekt met loodglazuur en de aanzet van een knop is zichtbaar. De binnenzijde vertoont draaisporen en heeft spaarzaam glazuur. Het deksel had een diameter van 12 cm en een dikte van 0.8 cm. Datering: eerste helft 18e eeuw.

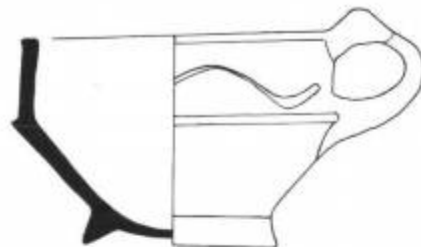
Afb.7. Bloempot.
Tekening V. Bastiaan.

1. HLM 87 SPW 37
2. r-blo-8
3. 19d-20a
4. 13,5/11,5/7
5. roodbakkend
- 6a. standvlak
- 6c. lekgat
7. bloempot

Afb.8. Kop. Foto
J. van Rijsbergen,
tekening V. Bastiaan.

1. HLM 87 SPW 37
2. r-kop-4
3. 18A
4. 13/9,5/7,7
- 5a. roodbakkend
- 5b. binnenzijde slib, loodglazuur, buitenzijde slib, loodglazuur
- 5c. buitenzijde wand sliblijnen
- 6a. standing
- 6b. lintoer vertikaal, geknepen
7. kop
8. Clevis & Kottman 1989, p.104, afb. 10-72

Witbakkend aardewerk

Deze groep is slechts met één type vertegenwoordigd. Een aantal aan elkaar passende randfragmenten behoort tot een komfoor met een diameter van 23 cm. Het komfoor is bedekt met groene koperoxide afgedekt door een laag loodglazuur (zie Klijn, 1995, p.156, inv.nr. N3819). Datering: 18e eeuw.

Industrieel witbakkend aardewerk

Van deze groep zijn drie typen gevonden. Van een zalfpot is een bodemfragment aangetroffen met een diameter van 5 cm. Het witte oppervlak is geheel bedekt met tینگlazuur. Datering: tweede kwart 19e eeuw. Ook is een bodemfragment van een tweede zalfpot gevonden. De diameter van deze bodem is 2.3 cm en hier bedekt loodglazuur het witte oppervlak. Datering van dit fragment is eerste helft 19e eeuw. Van een kop zijn fragmenten van bodem, rand en wand aanwezig. De diameter van de kop is 9.5 cm. De kop is geheel wit en voorzien van loodglazuur. Datering: tweede helft 19e eeuw. Een klein randfragment heeft toebehoord aan een bord met een diameter van 23 cm. Het oppervlak vertoont geen decoratie en is afgedekt met loodglazuur. Het fragment dateert uit de tweede helft 19e eeuw.

Steengoed

Deze groep is met diverse fragmenten vertegenwoordigd. De scherven hebben aan zeker drie mosterdpotjes toebehoord. Eén mosterdpotje is op een deel van de wand en de rand na compleet (afb. 9). De hoogte is 8 cm, de diameter van de voet 4.7 cm. De beschildering met blauwe kobaltoxide op een grijze achtergrond is karakteristiek voor steengoed uit het Westerwald (Lenting, 1993, p.319). Het oppervlak is geheel bedekt met loodglazuur. Het potje heeft een verticaal worstvormig oortje en een

Afb.9. Steengoed mosterdpotje. Foto K. Brouwer, tekening V. Bastiaan.

vlakke bodem. Datering: tweede helft 18e eeuw. De overige scherven zijn van hetzelfde type.

Pijpaarde

Een pijpenkop met een deel van de steel is aangetroffen. De kop is ovoïde en geradeerd. Het hielmerk bestaat uit de letters ABV. Dit is het merk van Arij Verblaauw, dat in de periode 1767 tot 1940 is gebruikt (Duco, 1982, p.86, no.475b). Op grond van de vorm van de kop is deze pijp te dateren in de periode 1770 -1800.

Glas

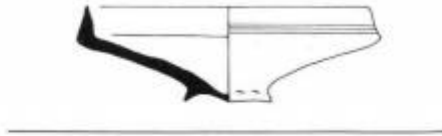
Een aantal scherven van groen glas van drie verschillende wijnflessen is gevonden, waarvan slechts één fles te determineren is. Dit type heeft een min of meer hoog opgestoken bodem en een lange hals. De fles is in een vorm geblazen. Datering: 18e eeuw. Van twee kleine flesjes zijn halsfragmenten aanwezig. De flesjes zijn van lichtgroen glas en hebben twee verticale naden aan weerszijden van de hals, afkomstig van de mal waarin ze zijn gemaakt. Datering: 19e eeuw.

Been

Deze groep is vertegenwoordigd door twee lichtbeschadigde knopen. De diameter van de knopen is resp. 2.2 en 2 cm. Beide hebben een halfbolle kop. Aan de platte zijde heeft oorspronkelijk een doorboord staafje gezeten. De datering van dit type is ruim, namelijk eind 17e - 18e eeuw.

1. HLM 87 SPW 37
2. s2-pot-19
3. 18B
4. 4.4/7.8/4.6
- 5a. steengoed
- 5b. loodglazuur
- 5c. buitenzijde kobaltoxide
- 6a. standvlak
- 6b. worstoor vertikaal
7. mosterdpot

- Afb. 10. Drinknapje.
Tekening V. Bastiaan.
1. HLM 87 SPW 37
 2. s1-dri-2
 3. 1350-1450
 4. 14/-/-
 5. steengoed
 - 6c. deel wand en
rand ontbreekt
 7. drinknapje

Metaal

Aangetroffen is een munt van Willem I, II of III ter waarde van een ½ cent, datering 1813 - 1840.

Onder de afvalkuil werden twee houten planken aangetroffen, ingegraven in de ondergrond. De planken hadden een breedte van ca 13 cm en een dikte van 2.5 cm. Ze lagen parallel aan elkaar over de gehele lengte van de werkput (afb. 5). Aan de zuidoostkant van de werkput bevonden de planken zich op een diepte van ca. 0.04 m + NAP en aan de noordwestkant op een diepte van ca 0.18 m + NAP. Vermoed werd dat het hier een goot betrof. Op de goot werd een stukje pijpensteel (V-0004) aangetroffen, daterend uit de 17e eeuw. In het vlak waren aan de zuidoostkant van de put veel verschillende grondlagen zichtbaar, waarvan de meeste sterk verrommeld waren en puin, mortel en schelpen bevatten. De rest van het vlak bestond uit verrommeld geelbruin zand met eveneens puin, mortel, (veel) schelpen en ook lei.

Nadat de houten goot was verwijderd, bleek deze te rusten op 2 bakstenen met afmetingen van resp. 19.5 x 9 x 4 cm en 17 x 8.5 x 4 cm. De bakstenen lagen haaks op de richting van de goot op ongeveer 50 cm afstand van elkaar, ca. 0.14 m - NAP. Een scherfje steengoed (V-0006) werd direct onder de houten goot aangetroffen, daterend uit de eerste helft 16e eeuw. In het vlak waren delen geelbruin zand en verrommeld donkerbruin zand zichtbaar, beide met schelpen, puin en mortel. Onder de goot lag een strook vuile, verrommelde klei in dezelfde richting als de goot. Een wat grotere kleimassa lag

in het midden, deels onder de goot met daarin een fragment van een glas (V-0010) uit de 19e eeuw. De overige aardewerkfragmenten uit dit vlak dateren uit verschillende periodes. In het verrommelde bruine zand met puin, mortel en schelpen in het zuidoosten van het vlak werd materiaal aangetroffen uit de 14e, 15e en begin 16e eeuw, waaronder een drinknapje met een lage, gegroefde rand (V-0013, s1-dri-2, afb.10). Het is ongeglazuurd steengoed, het zogeheten Siegburg-aardewerk. Datering ca. 1525.

Uit de donkerbruine zandlaag ten oosten van de kleiklomp is een opmerkelijk tegelfragment (V-0011, afb.11) afkomstig. Het is een stuk van een vloertegel van 2 cm dik met een roodwitte decoratie. De decoratie is gevormd door met een houten stempel in de nog natte klei te drukken waardoor een verdiept patroon ontstaat (Korf, 1964, p.10). Daarna zijn met behulp van de ringeloortechniek de ingedrukte delen opgevuld met witte kleipasta. Het patroon is vervolgens bedekt met een laagje loodglazuur. Deze methode wordt in de loop van de 16e eeuw vervangen door de majolicatechniek. De afbeelding op het tegelfragment bestaat uit een plantaardig motief in een strakke, geometrische vorm, zonder diepte weergegeven. De decoratie lijkt op de ornamentale tegels van majolica met een meetkundige grondvorm uit de 16e eeuw. Dit van oorsprong islamitische motief is pas in 1530 door Francesco Pellegrino aan het hof van Frans I geïntroduceerd en kan dus eigenlijk niet voor deze tijd in ons land op tegels zijn toegepast (Pluis, ongepubl.). Op grond van dit gegeven dient het fragment na 1530 te worden gedateerd. De overige aardewerkfragmenten die bij de verdieping van het vlak werden aangetroffen dateren uit de 14e tot 16e eeuw; onderin enkel uit de 14e en 15e eeuw. Uit dezelfde grondlaag

Afb. 11. Fragment vloertegel met inlegtechniek. Datering na 1530. Foto K. Brouwer.

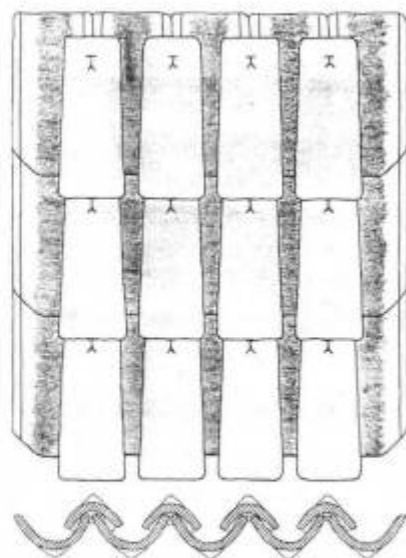
Afb. 12. 14e - 15e eeuwse dakpannen uit de IJsselstreek: in het midden een bolle pan. Lengte ca. 32 cm. Foto K. Brouwer.

als het drinknapje (V-0013), maar dieper gelegen, stamt de bodem van een steengoed kan (V-0022). De kan heeft een geknepen standring en is bedekt met een laag ijzerengobe en zoutglazuur. Dit type heeft een verticaal lintvormig oor en is mogelijk afkomstig uit Raeren. Datering: 1450 - 1500.

Bij verdieping van het vlak tot ca. 0.35 m - NAP werden wederom veel verschillende grondlagen aangetroffen. Deze grondlagen hebben gemeenschappelijk dat ze sterk ver-

rommeld zijn. Een uitzondering hierop vormde een aslaag met daarin resten houtskool in het midden van de zuidoostwand (0.27 m - NAP). Onder deze aslaag werd tot op een diepte van ca. 0.85 m - NAP een kuil gevonden met hierin een groot aantal fragmenten van dakpannen (V-0057, afb. 12). Slechts een beperkt aantal hiervan is geborgen. Het zijn holle en bolle pannen, zogeheten monniken en nonnen. De holle pannen werden naast elkaar gelegd met de bolle pannen over de naden (afb. 13). De holle

Afb. 13. Reconstructietekening pannendak met holle en bolle pannen. Tekening A. Hazelaar, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1988.

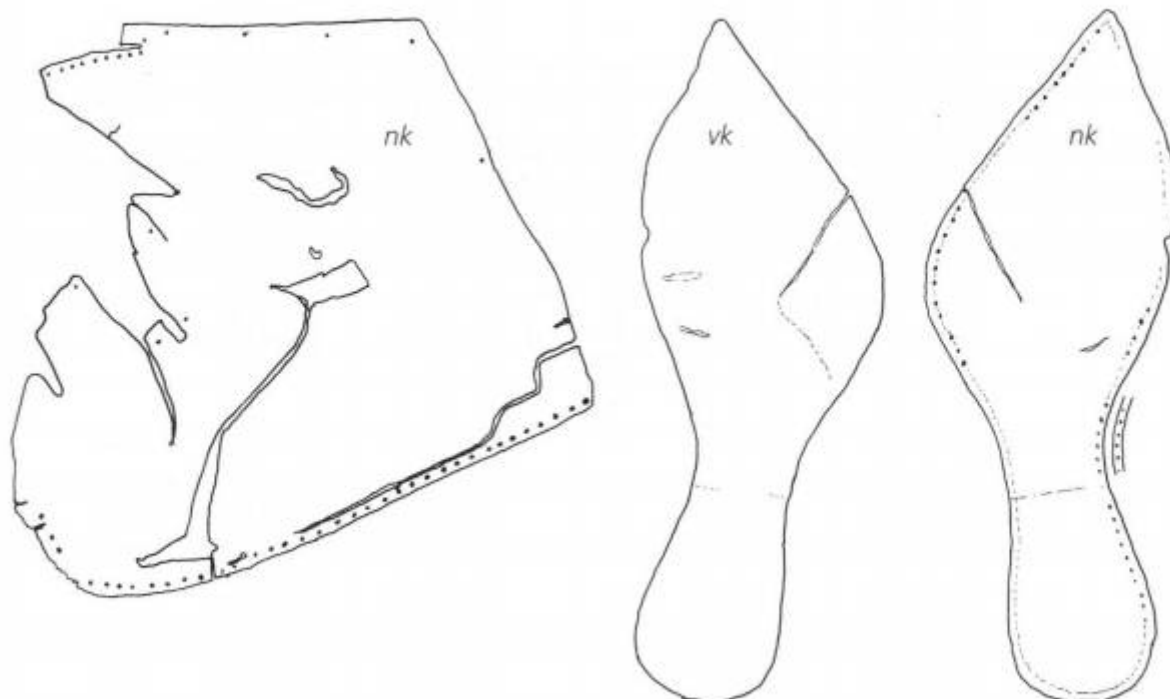

pannen zijn voorzien van een nokje aan de onderkant. De bolle pannen lopen taps toe en hebben aan de bovenzijde een nokje waarop de pan van de bovenliggende rij rustte. De pannen werden vastgezet met mortel. Deze pannen komen in de 14e eeuw voor in het noorden en oosten van Nederland (De Vries, 1994, p.82 e.v.) In de loop van de 15e eeuw werden ze verdrongen door de gegolfde dakpan. Binnen de holle en bolle pannen in Nederland is een onderscheid te maken tussen twee typen. Het eerste type komt voor in de IJsselstreek. Deze pannen hebben een gemiddelde lengte van 31 cm en een strook loodglazuur in het midden van de onderpan. Het nokje op de bovenpan heeft een driehoekige vorm en een geringe afmeting. Het tweede type komt voor in Friesland en Groningen. De pannen hebben hier een lengte van ca. 41 cm en glazuur in de onderpan ontbreekt. Het nokje op de bovenpan is groter dan bij het type uit de IJsselstreek. De pannen die in Haarlem zijn opgegraven behoren met hun lengte van ca. 32 cm en de strook glazuur in de onderpan tot het type uit de IJsselstreek. Deze pannen zijn te dateren in de 14e - 15e eeuw. Bij de dakpanresten is ook een scherp roodbakkerd aardewerk

aangetroffen uit dezelfde periode. Daarnaast zijn drie fragmenten van vloertegels aangetroffen: twee fragmenten hebben een dikte van ca. 2.2 cm, het derde fragment is 1.8 cm dik. Aan de zijkant en achterzijde zijn resten aanwezig van loodglazuur met mangaanoxide waardoor het glazuur bruin is gekleurd. Dergelijke vloertegels komen voor in de Late Middeleeuwen (Pluis, 1998, p.31). De kuil waarin deze vondsten zijn aangetroffen, bevond zich in een licht bruingrijze, kleiige verrommelde laag met veel houtresten. Aan de noordwestkant bestond het vlak uit donkerbruin verrommeld veen met asresten.

Het profiel van de zuidoostwand werd getekend nadat het verdiept was tot 2.28 m - NAP. De twee onderste lagen behoorden oorspronkelijk tot de oever van het Spaarne. De onderste laag bestaat uit gyttja met brokjes veen en rietwortels met daarboven een laag fijn verrommeld, slibbig materiaal met bovenin fijn zand.

Verder is het profiel voornamelijk opgebouwd uit ophogingslagen met een ingegraven kuil. Dit is de reeds besproken kuil met dakpanfragmenten. In het ophogingspakket zijn diverse mestlagen aanwezig en op een diepte van ca. 1.18 m - NAP een laag geoxideerd veen. Deze laag heeft vermoedelijk eens aan de oppervlakte gelegen waardoor het veen is geoxideerd. Dit kan betekenen dat dit ooit de hoogte van het maaiveld is geweest. Boven de laag geoxideerd veen werd op een diepte van 1.04 m - NAP, nabij diverse scherven roodbakkerd aardewerk uit de 14e en 15e eeuw, een deel van een linkerschoen (V-0030, afb. 14) aangetroffen, vermoedelijk type 40 (Goubitz, 2001, p.167). Dit type is een lage schoen, die wordt gesloten met een veterpaar of een enkele veter. Het veterpaar zit op de binnenzijde van de schoen en wordt door

twee vetergaten aan de buitenzijde van de schoen gehaald en vervolgens dichtgeknoopt. Datering 14e, begin 15e eeuw.

Onder de geoxideerde veenlaag zijn in een donkere plek in een laag sterk verrommeld bruin zand met brokjes veen, kleine stukjes hout met wat puin en klei (1.52 m - NAP) en diverse aardewerkfragmenten aangetroffen. Het oudste is een onbeschadigd Paffrath spinklosje (V-0038) uit de 11e of 12e eeuw met een diameter van 2.95 cm (afb.15). Verder waren een groot aantal steengoedscherven uit de 14e eeuw aanwezig en een enkele uit de 15e eeuw. Naast aar-

Afb. 15. Paffrath spinklosje, diameter 2.95 cm, 11e-12e eeuw. Foto J. van Rijsbergen.

dewerk zijn ook enkele fragmenten van een leren schoenzool gevonden (V-0035b). In een laag bruingrijs zand (1.56 m - NAP) zijn enkele roodbakende- en steengoedfragmenten uit de 14e en 15e eeuw aangetroffen en het bovendeel van een leren schoen (V-0039). Deze schoen lijkt tot hetzelfde type te behoren als V-0030, namelijk type 40 (Goubitz, 2001, p.167). Dit type is vrij algemeen in Haarlem (Groeneveld, 1995, p.77). Datering 14e, begin 15e eeuw. In de losse grond afkomstig uit werkput 1 werden nog 2 majolica tegelfragmenten (V-0056) aangetroffen met hetzelfde bloempotmotief als V-0001. Deze fragmenten waren vermoedelijk afkomstig uit de afgegraven, verstoorde bovengrond.

Werkput 2

Op de plaats van de tweede werkput werd eerst een tegelvloer verwijderd en vervolgens de verstoorde bovengrond. De put had een afmeting van ca 2 x 2 m (afb. 5). In de zuidoostwand werd een muur aangetroffen waarvan vier naast elkaar liggende rijen stenen zichtbaar waren. De ste-

Afb. 14. Fragment van leren schoen.

Datering: 14e- begin 15e eeuw. Lengte zool 227 mm. Leer gespleten op de steekgaten, steekgaten halverwege schuin naar de nerf-kant. Tekening J. van Rijsbergen.

Afb. 16. Tegel met bloempotdecor in kwadraat, afm. 13.0 x 13.1 x 12. Vergelijkbaar patroon op het gevonden fragment. Foto J. Pluis.

nen lagen in de lengterichting. Het hoogste punt bevond zich 0.24 m + NAP, het laagste punt 0.20 m - NAP. De steenmaat van de bovenste rij was 18 x 9 x 4 cm. In de oosthoek van de put was een houten plank zichtbaar onder de stenen van de muur. Zowel de plank (0.61 m - NAP) als de muur werd doorsneden door een muur in noordoostrichting. Deze muur was opgebouwd uit een enkele rij stenen in lengterichting. De afmeting van de stenen bedroeg 21 x 9 x 5 cm en het hoogste punt was 0.15 m + NAP. In het midden van de werkput werden aan de zuidkant ook resten aangetroffen van een gemetselde pilaar. Deze was opgebouwd uit 5 lagen bakstenen, waarvan de top op 0.00 m NAP en de onderkant op 0.26 m - NAP. In de zuid-westkant van het vlak werd een deel van een stenen waterkelder blootgelegd (top 0.11 m - NAP). In deze werkput werden slechts twee scherven gevonden vlakbij de waterkelder: een ongeglazuurde scherf die aan de binnenzijde geblakerd is, vermoedelijk van een vuurtestje, datering 15e of 16e eeuw, en een majolica tegelfragment met de afbeelding van een bloempot in een kwadraat met palmethoeken, datering eerste helft 17e eeuw (V-0018, afb. 16).

Werkput 3

De houten plank die werd aangetroffen onder de muur in werkput 2 had dezelfde oriëntatie als de houten goot in werkput 1. Omdat vermoed werd dat het hier dezelfde goot betrof is een derde werkput uitgezet tussen werkput 1 en 2, direct grenzend aan het profiel van werkput 2. Dit zou niet alleen duidelijkheid moeten verschaffen over de goot, maar ook over de brede muur. De nieuwe werkput had een afmeting van ca. 1.5 x 1 m (afb. 5). In de verstoorde bovengrond werden verschillende voorwerpen aangetroffen waaronder een cent uit 1904 (V-0008). Ook werden drie fragmenten van een majolicategel gevonden met een bloempotmotief. Op twee fragmenten is de bloempot in een kwadraat afgebeeld, op het derde fragment is de omlijsting niet zichtbaar. Datering eerste helft 17e eeuw.

Na het verwijderen van de verstoorde bovengrond werd hier inderdaad de houten goot weer aangetroffen exact in het verlengde van de goot in werkput 1 en de plank in werkput 2 en oversneden door de muur. De goot was ingegraven in kleiige grond. In de nabijheid van de goot werden een paar scherven gevonden uit de 15e tot en met de 17e eeuw (V-0015). Evenals in werkput 1 rustten de planken op twee bakstenen die haaks op de richting van de goot lagen. De bovenkant van de baksteen nabij de muur was 0.29 m - NAP, de ander 0.19 m - NAP. De muur in deze put bestond uit een rij dwars op de lengterichting geplaatste bakstenen grenzend aan de vier rijen bakstenen van werkput 2. Hiervan werden drie lagen aangetroffen waarvan de onderste laag liggend. De top van de bovenste laag was 0.40 m + NAP, de top van de onderste laag was 0.23 m + NAP. Deze rij dwars geplaatste bakstenen vormde het hart van de muur. Naast deze rij lagen ook hier vier rijen bakstenen in lengterichting. De aan

het hart van de muur grenzende rij bestond uit 2 lagen, de overige uit één laag. Onder de planken werden enkele scherven aangetroffen uit de 15e tot en met de 16e eeuw (V-0016 en V-0017).

Boringen

Tenslotte zijn een drietal boringen verricht: in elk van de werkputten één. De boring in werkput 1 vond plaats op 3.5 m vanaf de achtergevel op het lint (dit lint lag op 2.5 m vanaf de noordoostgrens). Op 0.97 m - NAP werd een laag geoxideerd veen aangetroffen. De afzettingsslaag van het Spaarne bevond zich op 2.42 m - NAP. In werkput 3 (6.55 m vanaf de achtergevel, 0.45 cm ten noorden van het lint) was een venige, ongestoorde laag aanwezig op 2.18 m - NAP. In werkput 2 (9.1 m vanaf de achtergevel op het lint) was dezelfde laag waarneembaar op 2.70 m - NAP, het is echter niet duidelijk of deze laag ook op deze diepte begint.

CONCLUSIE

In het profiel van de opgravingsput zijn vermoedelijk Spaarneafzettingen waarneembaar met daarboven een pakket ophogingslagen. Het in de ophogingslagen aangetroffen aardewerk en het leer dateert voornamelijk uit de 14e eeuw en in mindere mate uit de 15e eeuw. In deze periode is vermoedelijk de oever van het Spaarne geleidelijk opgehoogd met grond afkomstig uit andere delen van de stad.

De afvalkuil met dakpanresten uit de 14e of 15e eeuw is ingegraven in een dunne aslaag. Bij de dakpanresten zijn resten van vloertegels en een scherp roodbakkend aardewerk uit de 14e -15e eeuw aangetroffen. Niet duidelijk is of de kuil ook in deze periode is gegraven. Evenmin is duidelijk of de kuil en de as verband houden met elkaar. Zijn de dakpannen hier begraven na een plaatselijke brand of gewoon afkomstig van een

dakreparatie? Overigens zijn er geen brandsporen aangetroffen op de vondsten in de kuil. Ook is het onbekend van welk gebouw de dakpannen oorspronkelijk vandaan komen. Een dergelijk type dakpan is tot nu toe nergens in Haarlem aangetroffen.

Deze dakpannen zijn afkomstig uit de IJsselstreek. De meest westelijke vondst van een dergelijke dakpan is gedaan in Amersfoort: het betreft daar een onderpan (De Vries, 1994, p.84). Een andere bijzondere vondst is het nabij de kuil gevonden tegelfragment uit de 15e of vroeg 16e eeuw. De herkomst van dit fragment is evenmin duidelijk, maar de toepassing van dergelijke vloertegels was in die tijd voorbehouden aan kloosters, kerken en behuizingen van welgestelden (Pluis, 1998, p.31).

De boven de afvalkuil gelegen goot is, op grond van de bakstenen waarop de goot rustte, te dateren in de 17e eeuw (Jacobs, 1995, p.30-31). Niet vast te stellen is wanneer de goot precies is aangelegd. Wel is de baksteen die is gebruikt voor de muur die de goot oversnijdt ook uit de 17e eeuw. De goot zelf is vermoedelijk niet lang in gebruik geweest. De houten goot diende wellicht voor de afvoer van hemelwater of voor afval richting Spaarne. De grondlagen rond de goot en de muur zijn tamelijk verstoord. Het is daarom moeilijk vast te stellen of het vondstmateriaal daar niet door latere activiteiten is terechtgekomen.

De muur over de goot heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van een stenen gebouwtje. Op de kaart van Nautz (afb. 4) uit 1822 is op het perceel een uitbouw zichtbaar met een brede gang ernaast. Op twee afbeeldingen uit het begin van de vorige eeuw is ook een stenen bouwwerk te zien aan het Spaarne ter hoogte van het pand Spaarnwouderstraat 37. Het betreft een litho van Paul van Alff uit 1916 (Speet, 1988, p.131) en een tekening in zwart krijt van A. Miolee

uit 1919 (afb. 17). Op de laatste prent is nog de naam Funcke te lezen op het pand links. Dit was de roggebroodfabriek van de familie Funcke gevestigd op Spaarnwouderstraat 39. De gevel van het gebouwtje op nummer 37 eindigt op de tekening halverwege het tweede gebouw van nummer 35 vanaf het Spaarne. Op de plattegrond van Nautz is de grens van de aanbouw van het pand op nummer 37 precies zo weergegeven. Op deze plaats lijkt ook de opgegraven funderingsmuur te liggen, ca 7.5 m vanaf de achtergevel van het woonhuis, hoewel de rest van de omgeving inmiddels sterk veranderd is. Mogelijk betreft het op de prent een herbouw op dezelfde locatie. De opgegraven funderingsmuur ligt voor een deel onder een ongefundeerd, enkelsteens muurtje, haaks op deze muur geplaatst. Op grond van het baksteenformaat is aanneemelijk dat dit muurtje van vrij recente datum is (Voskuil, 1979, p.119). Het muurtje ligt ca. 1.70 m verwijderd

van de grens met nummer 39, min of meer ter hoogte van het gangpad zoals is weergegeven op de kaart van Nautz. Misschien heeft het muurtje voorkomen dat voorraden op het erf het pad naar de ingang aan de achterzijde van het woonhuis versperden. Nabij deze muurresten zijn nog funderingen van een stenen pilaartje en een waterkelder aangetroffen. Mogelijk heeft het pilaartje deel uitgemaakt van een overkapping van de waterkelder.

Uit de jongste periode is nog een afvalkuil aangetroffen met resten van huishoudelijk materiaal uit de 18e tot en met begin 20e eeuw. Op basis van de aardewerkverhoudingen (zie bijlage 1) hoort het materiaal voor de 18e en de 19e eeuw bij een arm tot zeer arm huishouden. Het kan echter zijn dat het terrein na afbraak van de uitbouw in het begin van de 20e eeuw enkel is opgeruimd en de aangetroffen resten van huishoudelijk afval in een kuil zijn gegooid. Dit zou ook verklaren waarom het materiaal

Afb. 17. Tekening in zwart krijt van A. Miolee uit 1919. Foto Archiefdienst voor Kennemerland.

zich over een vrij grote tijdspanne uitstrekt en grotendeels incompleet is. In de grond boven de afvalkuil en elders op het terrein zijn scherven van tegels met een bloempotmotief uit de eerste helft van de 17e eeuw aangetroffen. Hoewel dit soort tegels niet zeldzaam is, blijkt de onderlinge variatie zo groot, dat als tegels identiek zijn, ze zeker bij elkaar horen (Korf, 1964, p.92). In totaal zijn twee typen aangetroffen: in werkput 2 en 3 (V-0008 en V-0018) identieke fragmenten van kwadraattegels en op verschillende plaatsen in werkput 1 identieke fragmenten van vierpas-tegels (V-0001 en V-0056). De tegelfragmenten zijn vermoedelijk uit het woonhuis afkomstig en stammen uit de tijd dat Johan Claeszn (van) Loo het pand bezat.

DANKWOORD

De schrijfster dankt de overige leden van de A.W.H. voor de hulp bij het dateren en determineren van de vondsten, m.n. Th. Bottelier en Th. Nieuwenhuizen, W. den Heijer van de gemeente Haarlem, sector Stedelijke Ontwikkeling, afdeling B.M.A., voor het historisch onderzoek van het pand, K. Brouwer en J. van Rijsbergen voor de foto's en J. van Rijsbergen voor de tekening van het leer, J. Pluis voor advies en het ter beschikking stellen van foto's, D. de Vries voor informatie en voor het gebruik van de reconstructietekening van het pannendak en voor de foto's het Frans Halsmuseum en de Archiefdienst voor Kennemerland.

Literatuur

- ALLAN, F., 1874-1883, 4 delen.: De geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen, Haarlem.
- CARMIGGELT, A., 1993: MAE: wat doen we ermee? Voorlopig verslag van de analyse van aardewerk uit laat-en postmiddeleeuwse vondstcomplexen in Nederland en België (1350-1800). In: *H. Clevis, J. Thijssen (red.), Assembled Articles 1, Symposium on Medieval and post-Medieval Ceramics, Nijmegen 2 and 3 September 1993, Zwolle, p.55-86.*
- DUCO, D.H., 1982: Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940, Lochem.
- GOUBITZ, O., 2001: Stepping through time, Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800, Zwolle.
- GROENEVELD, P., 1995: Leervondsten van De Rode Gravin. In: *Haarlems Bodemonderzoek 1995, nr.29, p.73-83.*
- GROENEWEG, G., 1992: Bergen op Zooms aardewerk, vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom, Waalre.
- JACOBS, E., 1995B: De Rode Gravin. Archeologisch onderzoek op het terrein tussen de Gravinnesteeg en de Gedempte Oude gracht te Haarlem. In: *Haarlems Bodemonderzoek 1995, nr.29, p.3-72.*
- JACOBS, E., OLTJOF, D. en PAVLOVIC, A., 2000: Antoniestraat 6 en 8: Potten en Putten. In: *Haarlems Bodemonderzoek 2000, nr.34, p.3-109.*
- JANSSEN, C. F., 1965: Haarlems Monumentenzorg in 1964. In: *Haarlem Jaarboek 1965.*
- JONG, J. DE, 1987: Ontstaan en geschiedenis van het Spaarne. In: *De loop van het Spaarne, Haarlem, p.9-16.*
- KLIJN, E. M. Ch. F., 1995: Loodglazuuraardewerk in Nederland, de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.
- KORF, J. D., 1964: Tegels, Bussum.
- LENTING, L. L. e.a. (red.), 1993: Schans op de Grens, Bourtanger bodemvondsten 1580- 1850, Sellingeren.
- PLUIS, J., 1998: De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, Leiden.
- SPEET, B. (red), 1988: De Burgwalbuurt, tussen Poort en bruggen. In: *Haarlemse miniaturen, deel 12. Haarlem.*
- VOSKUIL, J.J., 1979: Van vlechtwerk tot baksteen, Arnhem.
- VRIES, D.J. DE, 1994: Bouwen in de Late Middeleeuwen, Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht, Utrecht.

BIJLAGE 1: INVENTARISLIJST AFVALKUIL 1

De verschillende aardewerktypen en aantallen afkomstig uit afvalkuil 1 zijn weergegeven in onderstaande lijst. Het type wordt aangeduid met een code volgens het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas (p.96). De eerste letter van de code staat voor het soort aardewerk, bijvoorbeeld r voor roodbakend. De tweede groep van drie letters geeft het voorwerp aan: blo voor bloempot. Het cijfer aan het eind van de code verwijst naar een specifiek type. Dit laatste cijfer ontbreekt doorgaans in de lijst, omdat het veelal fragmenten van voorwerpen betreft, waarvan het type niet kan worden bepaald. Het aantal geeft het minimum aantal exemplaren (MAE) weer van een specifiek voorwerp. De afbeeldingsnummers verwijzen naar de afbeeldingen in deze publicatie.

Binnen het materiaal uit de afvalkuil is onderscheid gemaakt in materiaal uit de 18e en de 19e eeuw (incl. 20a). Op deze wijze is het mogelijk de percentages van de verschillende materiaalgroepen te berekenen en onderling te vergelijken. Deze berekening is uitgevoerd op basis van het MAE. Het totaal aantal waarop de berekening is gebaseerd is aangegeven als N = (voor een uitgebreide uiteenzetting van deze werkwijze zie Jacobs e.a., 2000, p.85).

Daarnaast is getracht een functionele indeling van het aardewerk te geven, gebaseerd op de verdeling 18e en 19e eeuw (incl. 20a). Ook hier is het totaal aantal voorwerpen waarop het percentage is gebaseerd weergegeven door N =. Op basis van het MAE binnen de verschillende materiaalgroepen is tenslotte het aardewerkwelstandsquotiënt berekend (Carmiggelt, 1993, p.81). Hierin wordt de verhouding tussen eenvoudig gebruiksaardewerk en duurder aardewerk uitgedrukt waarmee, met een zekere terughoudendheid, een uitspraak kan worden gedaan over de welstand van de betreffende huishouding.

Roodbakend:

Voorwerp	Type	Aantal	Datering	Opmerking
bloempot	r-blo-8	2	19d/20a	afb.7
deksel	r-dek-	1	18A	
grape	r-gra-	1	18B	
kachelpan	rb-kap-	1	19d/20a	
kop	r-kop-4	1	18A	afb.8
pot	r-pot-	1	19B	
totaal		7	3 4	

Witbakend:

Voorwerp	Type	Aantal	Datering	Opmerking
komfoor	w-kmf-	1	18	
totaal		1	1	

Industrieel witbakend:

Voorwerp	Type	Aantal	Datering	Opmerking
bord	iw-bor-	1	19B	
kop	iw-kop-	1	18A	
zalfpot	iw-zal-	2	19A	
totaal		4	1 3	

Steengoed 2:

Voorwerp	Type	Aantal	Datering	Opmerking
mosterdpot	s2-pot-19	3	18B	afb.9
totaal		3	3	

Datering, sociale status en functieverdeling afvalkuil 1

Voor het materiaal kan een aardewerkverhouding en functieverdeling worden vastgesteld voor de 18e en 19e eeuw (incl. 20a):

18e eeuw

roodbakkend:	37,5%
witbakkend:	12,5%
industrieel witbakkend:	12,5%
steengoed:	37,5%
N = 8	

voedselbereiding:	28%
tafelgerei:	72%
N = 7	

19e eeuw (incl. 20a)

roodbakkend:	57%
industrieel witbakkend:	43%
N = 7	

voedselbereiding:	17%
tafelgerei:	33%
voorraad:	17%
medicinaal:	33%
N = 6	

Van het bovenvermelde materiaal uit de afvalkuil is 53% afkomstig uit de 18e eeuw en 47% uit de 19e eeuw (incl. 20a). Voorzover binnen de periode een onderscheid is te maken is 43% van het 18e eeuwse materiaal uit de eerste helft van deze eeuw, tegen 57% uit de tweede helft. Het materiaal uit de 19e eeuw heeft een verdeling van 29% uit de eerste helft, tegen 71% uit de tweede helft.

Op grond van de aardewerkverhoudingen kan het volgende aardewerkwielstandsquotiënt (AWQ, Carmiggelt 1993, p.81) worden vastgesteld:

18e eeuw: 0,33

19e eeuw: 0,75.

Dit quotiënt hoort voor de eerste periode bij een behoorlijk arm huishouden. Het onderzoek van Carmiggelt strekt zich niet uit tot de tweede periode, maar in lijn met de ontwikkeling van de verhouding luxe en gebruiks aardewerk lijkt ook een kwalificatie van een arm huishouden voor de laatste periode op zijn plaats.

Pijpaarde:

Gemerkte pijp

ABV 1 1770-1800

Glas:

Voorwerp	Type	Aantal	Datering		Opmerking
fles	gl-fle-	3	18		
fles	gl-fle-	2		19	
totaal		5	3	2	

Niet meegerekend is een fragment helder vensterglas.

Overige vondsten

Aangetroffen werden twee knopen van been, datering 17d-18, en een munt met datering 1813-1840.

Een glasvondst afkomstig van de NV Glasfabriek Albert in het stadsdeel Schalkwijk (eertijds gemeente Haarlemmerliede).

T. Bottelier*)

Beschreven wordt een collectie begin twintigste-eeuws glas verzameld in afvalstort aan de Lagedijk te Spaarndam. Het glas is afkomstig van een voormalige glasfabriek in het huidige Haarlemse stadsdeel Schalkwijk, destijds gemeente Haarlemmerliede. Gegeven worden de resultaten van archivaalisch onderzoek naar het bestaan van deze glasfabricage. De fabricage hield nauw verband met de handel en productie van Haarlemmerolie, reden waarom ook dit aan de orde komt. Gebleken is, dat bij de fabricage hergebruik van oud glas als grondstof plaatsvond. Verder wordt een groot aantal typen van het aangetroffen glaswerk behandeld en afgebeeld. Dit betreft overwegend flesjes gebruikt voor verschillende doeleinden, maar ook ander glas, waaronder typisch afval bij het productieproces. De beschrijving van de typen glas is volgens het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas (uitleg p.96). De tekeningen hiervan zijn afgebeeld op schaal 1:2.

INLEIDING

In 1992 werd door de heer F. de Vries, tijdens het uitlaten van zijn hond, een bijzondere vondst gedaan aan de Lagedijk te Spaarndam. Op

Afb. 1. Locatie glasblazerij Albert in het stadsdeel Schalkwijk.

een braakliggend stuk bouwgrond bemerkte hij in enkele hopen los gestorte grond enkele flesjes en brokken glas, die door hem werden verzameld en meegenomen. De heer De Vries liet zijn vondst zien aan de leden van de Archeologische Werkgroep Haarlem, die het glaswerk als glasafval herkenden. Bij nader onderzoek bleek het om glasafval te gaan afkomstig van de tot dan toe bij ons nog onbekende voormalige NV glasfabriek Albert, die gelegen was aan de Noordschalkwijkerweg/hoek Belgiëlaan te Schalkwijk (afb.1,2). De fabriek werd in 1916 opgericht, terwijl rond Kerst 1920 de productie reeds werd beëindigd. In het artikel wordt bij de beschrijving van de diverse typen glas gebruik gemaakt van het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas. Een uitleg over de gebruikte codering daarbij is achterin het periodiek weergegeven (p.96). De tekeningen van het glas zijn afgebeeld op schaal 1:2. Deze schaal geldt niet voor de foto's.

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

De vondst betrof voornamelijk kleine flesjes bestemd voor een Haarlemmerolieproduct met de tekst: G. de Koning Tilly. Het bleek dat het hier om een concurrerend olieproduct ging met een naam die veel leek op die van het echte en originele Haarlemmeroliemiddel, namelijk die van C. de Koning Tilly. Bijzonder was dat het glasafval van een fabriek leek te zijn uit het einde van de negentiende- en/of het begin van

*) Archeologische Werkgroep Haarlem

de twintigste eeuw. Tot dat moment was het bestaan van glasfabricage uit deze periode in Haarlem en omstreken ons onbekend.

Er werden enkele dagen uitgetrokken om, deels met het Bureau Archeologie Haarlem, de gestorte grond nader te onderzoeken op nog meer materiaal. Een verscheidenheid aan glasmateriaal werd verzameld, zoals diverse modellen flesjes waaronder grote flessen, verder stukken draadglas, misbaksels, brokken glas, stukken smeltpot en ovenwand en diverse stukken ijzer, aardewerk porselein.

De eigenaar van het perceel werd gevraagd waar de gestorte grond vandaan kwam. Die bleek afkomstig te zijn van de Noord Schalkwijkerweg/hoek Belgiëlaan. Dat daar een fabriek moet hebben gestaan die glaswerk vervaardigde was wel duidelijk, gezien de vondsten. Nadat het materiaal was schoongemaakt bleek, dit te bestaan uit en enige honderden flesjes met hetzelfde opschrift, namelijk G. de Koning Tilly en in een kleinere hoeveelheid om misbaksels. Voorts werden er flesjes herkend met bekende merken,

zoals: Nectar, J. Byloos en D.D.D. Opmerkelijk was dat bij deze typen ook diverse misbaksels zaten. Dit gaf aan, dat de fabriek deze flessen imiteerde van de al bestaande merken. Bij de flessen zonder tekst werden aanwijzingen gevonden dat het hier om glasafval ging. In totaal werden circa 520 flessen geborgen die in deze fabriek zijn gemaakt. Uit dit aantal werden een 20 tot 25 verschillende modellen flesjes geteld. Tijdens het onderzoeken van de gestorte grond werden kleinere fragmenten glas niet verzameld of over het hoofd gezien, zodat het aantal flessen vermoedelijk groter zal zijn zijn geweest.

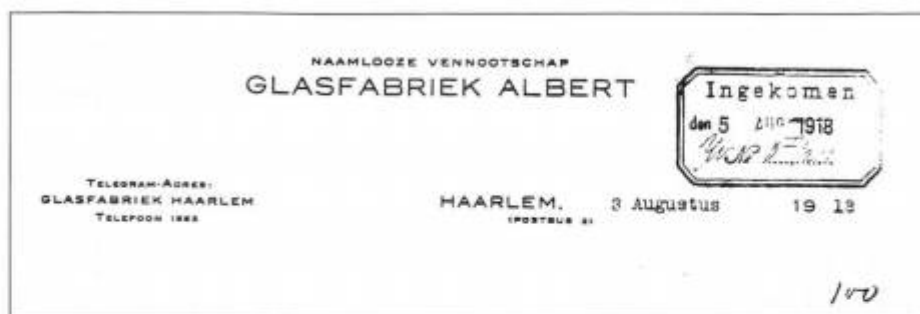
HET ARCHIVALISCH ONDERZOEK

In het boekje 'Schalkwijk van weleer' van M. Bulte werd de eerste aanwijzing gevonden dat het hier om glasfabriek Albert ging, die slechts enkele jaren flesjes heeft geproduceerd (Bulte, 1985, p.21 - 22).

Een andere interessante bron vormden de jaarverslagen van de Kamer van Koophandel en fabrieken welke

Afb. 2. Gebouw waarin eertijds de glasfabriek Albert was gevestigd. Foto 1985(?)

Afb. 3. Briefhoofd
van de glasfabriek uit
1918.

deels alleen bij de stadsbibliotheek opvraagbaar waren. In deze verslagen wordt elk jaar o.a. de toestand van de Haarlemmeroliebedrijven beschreven. Enkele van deze verslagen zijn onderstaand weergegeven. Verder is toepasselijke informatie gevonden in het Rijksarchief te Haarlem, het Gemeente Archief Haarlem en in oude uitgaven van het Haarlems Dagblad. Ook mocht ik gebruik maken van het persoonlijk archief van Marcel Bulte, waarin zich gegevens bevonden omtrent de glasblazerij.

16-10-1916. Naspeuringen bij het Gemeente Archief leverden op dat op deze datum een verzoek werd ingediend voor een vergunning voor het oprichten van een glasfabriek. Helaas is het betreffende stuk niet aangetroffen in de archieven.

1916. In het jaarverslag van de Kamer van Koophandel over dit jaar wordt vermeld: "In dezen tak van nijverheid was de toestand bevredigend te noemen. Gebrek aan materiaal - vooral aan glas - werkte belemmerend op het bedrijf, te meer daar reeds voor den oorlog een tekort aan fleschjes zich deed gevoelen, omdat reeds toen de fabrikanten hier te lande geen voldoende hoeveelheid konden leveren.

De N.V. Oprechte Haarlemmer-Olifabriek v.h. G. de Koning Tilly is eigenares van de in aanbouw zijnde glasfabriek Albert te Haarlemmerliede. Tot produceeren van glas kon nog niet worden overgegaan, wegens gemis

aan toevoer van de noodige materialen uit Duitschland."

27-6-1918. Op deze datum richt de directeur van glasfabriek Albert een brief aan de Burgemeester en wethouders van Heemstede. Het ging over de verbinding tussen beide oevers van het Zuider Buiten Spaarne vlak bij de glasfabriek (briefhoofd, afb. 3). De boot en de steiger waren in een rotte en gevaarlijke toestand en de dienstdoende veerman was absoluut onbekwaam. Een waarschuwingssignaaltoestel om de veerman te roepen ontbrak en vroeger werd 's zomers tot negen uur 's avonds gevaren en thans tot slechts acht uur. Deze zaken waren natuurlijk van belang voor die arbeiders van de fabriek die gebruik moesten maken van deze veerpont. In een volgende brief werd bericht dat al deze zaken tot tevredenheid waren opgelost.

22-8-1918. De gezondheidscommissie verstuurt een brief aan Burgemeester en wethouders van Haarlemmerliede, waarin vermeld dat zij vernamen dat glasfabriek Albert van bestemming zou veranderen en reeds begonnen was met het produceren van chemische artikelen o.a. lakken. Dit bleek echter niet waar te zijn.

1918. In dit jaarverslag van de Kamer van Koophandel is het niet goed gesteld met de Haarlemmerolienijverheid. De handel staat nagenoeg stil tengevolge van exportbelemmeringen, duurte en schaarste der grondstoffen. De fabricage is sedert twee

jaar stopgezet. In het bedrijf NV Fabrik van Opregte H/Olie vh Claes Tilly (weer een concurrent!) is slechts 1 employé aanwezig, die het werk gemakkelijk aankan.

15-1-1920. Op deze dag rond drie uur vindt er een drama plaats bij de glasblazerij. Dan wordt n.a.v. een liefdesaffaire de 26-jarige glasblazer Frederik Zwart doodgestoken (Bulte, 1999 p. 101). Het drama veroorzaakte toentertijd veel ophef en is over vier opeenvolgende kranten van het Haarlems Dagblad uitvoerig behandeld. Hier zullen alleen die zaken uit de krantenartikelen worden genoemd die betrekking hebben op de glasblazerij.

Toen Zwart werd vermoord werd er juist een schip met glas gelost. Zeker gaat het hier om recyclingglas (afb. 4), één van de benodigde grondstoffen bij de nieuwe glasbereiding. Bij de chef van de glasfabriek, de heer M. Terborg, glasblazer van beroep, werden door de politie inlichtingen ingewonnen. De vermoorde Zwart was afkomstig uit Nieuw-Buinen, provincie Groningen, en glasblazer van beroep en de kundigste vakman van de glasfabriek. Met zijn drie broers werkte hij samen

op de fabriek, die na de kolenmisère, net weer drie maanden aan de gang was. Dit zou kunnen betekenen, dat in deze periode de ovens werden gestookt met kolen en later met olie. Toen de politie na verder onderzoek weer terugkeerde bij de glasfabriek "was alles al weer in gewone werking. De blazers en hun helpers stonden bij het eeuwige vuur kleine fleschjes te blazen en te vormen", aldus het Haarlems Dagblad.

23-4-1920. Op deze datum dient de glasfabriek een verzoek in met bijlagen om vergunning tot uitbreiding van haar fabriek; deze wordt verleend op 26 mei 1920.

20-9-1920. In het Haarlems Dagblad verscheen een kolom over het conflict bij de glasfabriek Albert. Het Hoofdbestuur van de Nederl. Vereen. van Glas-en Aardewerkers sprak over de glasfabriek een "sperré" uit. Dit is een verbod voor de leden om op de fabriek te gaan werken. Aanleiding was een arbeidsconflict over de lonen en overige arbeidsvoorwaarden. Een overeenkomst tussen beide partijen werd getroffen en "in den loop dezer week zullen de gezellen het werk hervatten".

Afb. 4. Recyclingglas uit de opgraving van glasfabriek Albert.

1922. (de glasfabriek is dan al opgeheven) In dit jaarverslag van de Kamer van Koophandel staat het volgende vermeld: "De N.V. Oprechte Haarlemmer-Olifabriek v.h. G. De Koning Tilly te Haarlem, breidde in 1922 hare zaken uit, eensdeels door verbetering van het fabrikaat, anderdeels door het maken van een meer passende reclame. Ook de export gaf reden tot tevredenheid. De onderneming werkte steeds op volle kracht, terwijl geen der onderdeelen stil stond."

Tot zover deze historische gegevens over de glasblazerij.

VERBAND VAN DE HISTORISCHE GEGEVENS MET AANWEZIG MATERIAAL

Zoals bovenvermeld kwamen er tijdens de graafwerkzaamheden in 1992 vele flesjes tevoorschijn met de naam G. de Koning Tilly. Vermoedelijk stond de letter G, van G. de Koning Tilly, voor het Engelse woord Genuine dat onvervalst, echt of oprecht betekent. Dit naar

aanleiding van enkele flesjes met het opschrift Genuine Tilly, die werden aangetroffen tijdens een opgraving van de Archeologische Werkgroep Haarlem in de Antoniestraat in 1988. Ter plekke waar de soms nog deels gevulde flesjes waren gevonden stond vroeger de Haarlemmer-Olifabriek van de joodse koopman Samuel Frank, schuin tegenover de Haarlemmer-Olifabriek van C. de Koning Tilly. Vermoedelijk had Frank wat met de glasblazerij te maken. Dit werd duidelijk uit de stukken van het Gemeente Archief Haarlem. Enkele jaren geleden ging hier het bedrijfsarchief naar toe van de Gebroeders Waaning Tilly (weer een concurrent) die hun Haarlemmer-Olifabriek hadden in de Doelstraat. Onder het vele materiaal bevonden zich ook enkele gevulde flesjes van diverse concurrenten van de echte C. de Koning Tilly. In het bijzonder was hier een flesje met het opschrift G. de Koning Tilly met een etiket waarop het adres Achterstraat 8B, nu Antoniestraat vermeld staat. Helaas komen de letters van de behakking op het flesje niet geheel overeen met die uit de glasblazerij, maar vast stond dat S. Frank behalve met zijn oliefabriek in de Antoniestraat ook bemoeienis had met de glasfabriek Albert. Onder "behakking" worden letters en/of lijnen verstaan, die in reliëf op het glas voorkomen.

Het ongebruikte flesje van G. de Koning Tilly (afb. 5).

Zoals bovenvermeld bevindt zich in het Gemeente Archief Haarlem een nog in originele staat zijnde flesje van G. de Koning Tilly. Op het flesje zit nog een etiket, bruin geworden door de olie, met de tekst:

Dit is Oprechte Haarlemmerolie van
G. de Koning Tilly
Achterstraat 8B, tusschen de Hoog
straat en Barnesteeg, Haarlem

Afb. 5. Een ongebruikt flesje van G. de Koning Tilly, ca. 1920. Hoogte 8.8 cm.

Boven deze tekst bevindt zich het wapenschild van Haarlem in eenzelfde uitvoering als het wapenschild dat nu nog wordt gebruikt op de huidige verpakking van de echte C. de Koning Tilly.

Het etiket is niet over de behakking van het flesje geplakt, zodat nog duidelijk de naam in glas leesbaar is. De letters vertonen kleine verschillen met die uit de stort van de glasfabriek. Of dit flesje ook in de fabriek is vervaardigd valt niet met zekerheid te zeggen. De opening van het flesje is dichtgemaakt met een stukje varkensblaas, dat eroverheen is bevestigd. De blaas werd er nat overheen gedaan. Na droging krimpt deze iets en zet zich vast. Als extra versteviging werd om het blaasje een stukje touw gewonden en dichtgeknoopt. Hoogte: 8,8 cm., diameter bodem: 1,2 cm., diameter monding: 1,5 cm. Het is aannemelijk dat alle goedgekeurde flesjes vervaardigd in de glasfabriek Albert van een etiket werden voorzien. Helaas is hier geen enkel spoor van teruggevonden.

De flesjes zullen zijn verpakt in de gebruiksaanwijzing van het middel. Een verpakking in de vorm van een doosje komt namelijk pas in 1928 in gebruik. Op afbeelding 6 zien we een doosje van de firma Waaning Tilly met de afbeelding van een flesje met etiket en afgesloten door een varkensblaasje.

DE HAARLEMMER-OLIEFABRIEK

In het Rijksarchief te Haarlem kwamen over de glasblazerij helaas geen gegevens boven water. Wel waren in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en fabrieken voor Haarlem en omstreken gegevens aanwezig over de Haarlemmer-Oliefabriek in de Achterstraat 8b van Samuel Frank. Deze fabriek stond, zoals vermeld, schuin tegenover de fabriek van de echte C. de Koning Tilly, die het zeker niet in dank afnam

dat deze concurrent hier zijn fabriek in 1907 oprichtte. S. Frank had dit pand overgenomen van C. J. Paulen die hier ook al een olieproduct vervaardigde, maar hiermee staakte na enkele pogingen in 1904 en 1906. Van dit, alweer verdwenen gebouw, bestaan nog diverse afbeeldingen. Op een foto uit circa 1924 is dit gebouw gedeeltelijk overdekt met allerlei reclameteksten (afb. 7). Op beide zijanten van het gebouw (hier slechts één kant zichtbaar) is de tekst geschilderd: G. Koning Tilly en op de schoorsteen het wapen van Haarlem. Aan de voorzijde bevinden zich onder de raampartijen drie tekstbanden. Van boven naar beneden staat hier: **"oudste fabriek", "achterstraat 8 8a en 8b "** en **" Oprechte Haarlemmerolie "**.

Naast de voordeur bevindt zich nog het handelsmerk van de fabriek; een wapenschild in de vorm van een leeuw die een flesje vasthoudt. Aan de gevel bevindt zich nog een uithangbord met een tekst die zeker op deze fabriek zal slaan, maar helaas is deze niet te lezen.

Afb. 6. Kartonnen verpakking van Waaning Tilly (ca. 1928), flesje van G. de Koning Tilly uit Albert en rechts origineel flesje van C. de Koning Tilly (ca. 1920).

Afb. 7. Haarlemmeroliefabriek G. de Koning Tilly in de Antoniestraat (ca. 1924). (pijl).

Op een bestelkaart voor Haarlemmerolie zien we hetzelfde gebouw, maar met erboven de tekst : Anno 1596, herbouwd 1905 (als de dag van gisteren, 1989). Men suggereert hier dat deze fabriek uit 1596 stamt en exact 100 jaar ouder is dan de fabriek van de tegenovergelegen C. de Koning Tilly die het recept in 1696 op de markt bracht!

Men hoeft zich niet af te vragen of dit gebouw van zijn concurrent met zijn reclame enige wrevel wekte bij de eigenaar van de tegenovergelegen fabriek C. de Koning Tilly.

De directeur van de oliefabriek was, zoals vermeld, de koopman Samuel Frank. Hij was getrouwd met Rosalie Frank- Schoolmeester, die optrad als commissaris van de fabriek. Een tweede commissaris was Cornelis Johannes Verloove, makelaar in koffie. Verrassend is dat S. Frank een zoon had die Albert (!) Siegfried Frank heette. Samuel had dus de glasfabriek naar zijn toen tienjarig

zoontje Albert vernoemd. S. Frank begon rond 1915 in het buitenland te onderhandelen over zijn olieproduct. Zijn onderneming stond bekend als de naamloze vennootschap: "Oprechte Haarlemmer Oliefabriek voorheen G. de Koning Tilly (Genuine Haarlem Oil Manufacturing Company, formerly G. de Koning Tilly, Société anonyme fabrique de la véritable huile de Haarlem, et devant G. de Koning Tilly, Aechtes Haarlemmer Oelfabrik, vormalig G. de Koning Tilly". Een hele mond vol, maar het geeft wel aan dat zijn olieproduct in de Engels-, Duits- en Franssprekende landen kon worden afgezet.

Zo werd bijvoorbeeld zijn Haarlemmerolie in 1917 in Frankrijk verkocht aan een apotheek genaamd Suzanne. Deze apotheek nam jaarlijks 60.000! flesjes af die weer werden doorverzonden naar circa tien firma's in Frankrijk.

In 1924 wordt de firmanaam gewij-

zigt in N.V. Oprechte Haarlemmer Oliefabriek. De naam of de initialen van G. de Koning Tilly mochten niet meer worden gevoerd. Op overtreding stond een boete van f100,- per dag. Het proces werd aangespannen door de eigenaar van de echte Haarlemmer-Oliefabriek C. De Koning Tilly. In 1929 staat S. Frank met zijn Haarlemmer-Oliefabriek weer in het Handelsregister ingeschreven als "1e echte Tilly Haarlemmer Oliefabriek". In dit jaar overlijdt Samuel en treden de andere twee commissarissen uit de zaak. Directeur wordt dan zijn zoon Albert, die zijn vrouw Elisabeth Hanna Frank-Vis commissaris maakt van de oliefabriek. In het handelsregister wordt in 1940 Albert voor het laatst genoemd. In 1941 wordt de nieuwe bewindvoerder R.H.C. Frauendorf, dit in verband met de verordening tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven. In dit jaar staat de fabriek nog omschreven als "Eerste Echte Tilly Haarlemmer Oliefabriek". Op 20 maart 1950 wordt deze fabriek opgeheven. Albert heeft de bezetting niet afgewacht en is voortijdig vertrokken naar Amerika waar hij weer begonnen is met de fabricage van olie. Een paar jaar later heeft hij zijn recept verkocht aan enkele Amerikaanse fabrieken. In Amerika zijn minimaal twee bedrijven geweest die Haarlemmerolie maakten onder de naam: Haarlem Oil van Gold Medal Haarlem Oil Co, Jersey City, NJ en Dutch Mill Brand van de Royal Manufacturing Company of Duquesne, PA. (vriendelijke mededeling K. Prins).

BEKNOPT OVERZICHT VAN HET HAARLEMMEROLIE-PRODUCT

Daar er een nauw verband bestaat tussen de fabricage van het glas en de productie van Haarlemmerolie, wordt hier volledigheidshalve aan het laatste ook enige aandacht besteed. Het betreft hier overwegend ge-

vens verkregen uit het artikel van Spijkerman in het jaarboek Haarlem (Spijkerman, 1993).

Tot de meest bekende en alom verspreide volksgeneesmiddelen behoort zeker de beroemde Haarlemmerolie. Dit product verwierf zich in meer dan 300 jaar een wereldreputatie. Haarlemmerolie werd beschouwd als het middel tegen vele kwalen zoals geelzucht, nier- en galstenen, ontsteking van de urinewegen en vooral die ziektes die door koude waren ontstaan. Nog heden ten dage is het middel bij de meeste apotheken en drogisterijen te verkrijgen.

In 1696 vond Leendert Claes Tilly het beroemde medicament uit en kreeg op 9 oktober 1723 toestemming het middel te verkopen. Dit werd echter beperkt tot alleenverkoop aan huis. Hij overleed in 1734. De fabriek werd voortgezet door zijn kleinzoon Leendert Jonkhout, die zelf 'Tilly' aan zijn naam toevoegde. Door vererving kwam de fabriek in 1764 onder leiding van Claes de Koning die ook de naam Tilly achter zijn naam toevoegde. Deze Claes voerde bijna 50 jaar de directie van het bedrijf en wist het voortbestaan van het bedrijf te verzekeren zodat het niet al te gemakkelijk in gevaar zou komen.

Het bedrijf werd in deze periode naar hem genoemd en kreeg bekendheid als firma C. de Koning Tilly. Door vererving kwam de firma later in handen van de familie Van Dobben die heden ten dage nog steeds eigenaar van het bedrijf is.

De Haarlemmerolie werd in de 18e eeuw al naar grote delen van Europa geëxporteerd, maar ook ver daarbuiten, van de Noordkaap tot Zuid-Afrika, van Indië tot Noord-Amerika en van Rusland tot Canada.

Omdat het middel o.a. een koude verdrijvende werking had, werd het veelvuldig gebruikt in de scheepvaart. Vooral door walvisvaarders en houtvaarders op Rusland, Zweden en de Noordzee. Ook werd het middel

veelvuldig gebruikt door vissers. De olie was in Sint Petersburg, Riga en zelfs in Smeerenburg op Spitsbergen bekend bij de walvisvaarders.

In de 19e en begin 20e eeuw kreeg het product grote bekendheid. Door verscheidene concurrenten werd geprobeerd het na te maken (zie lijst 1).

Meestal verloren zij de strijd met de echte Haarlemmeroliefabrikant en werden gedwongen hun oliefabriecage te stoppen of de ten onrechte toegevoegde naam Tilly te schrappen. Enkele hardnekkige concurrenten wisten hun zaak voort te zetten en het hoofd boven water te houden. Dit waren onder anderen de gebroeders Waaning (Tilly) uit de Doelstraat van 1897 tot 1980 en de fabriek van de familie Frank in de Antoniestraat van 1907 tot 1950.

Heden ten dage wordt het originele product nog steeds vervaardigd in de Haarlemmer-Oliefabriek van C. de Koning Tilly, Antoniestraat 13-15 en 17.

CONCURRENTIE

Door de bekendheid van het middel, zagen diverse lieden dat er met de olie goed geld viel te verdienen. De uitvinder van de Haarlemmerolie Claes Tilly voelde dat zijn zaak in het gedrang kwam en ging naar de burgemeesters van de stad. Daar bewees hij middels zijn papieren, dat hij de enige uitvinder en bereider was van het product.

Tilly verkreeg vergunning tot uitsluitend voorrecht van verkoop en bereiding van de olie binnen de stad Haarlem. Deze problemen waren hiermee echter niet opgelost. Na Claes Tilly's dood maakte in 1734 Pieter Aardenburg uit de Spaarnwouderstraat bij de Haarlemse bevolking bekend, dat alleen hij de olie mocht verkopen en daartoe volmacht had van het stadsbestuur. In dat zelfde jaar werd hij echter door de rechtbank in het ongelijk gesteld.

In het vonnis werd gesteld dat iedere andere claim op de fabricage van Haarlemmerolie uit den boze was.

In 1749 probeerde Gerrit IJzermans en apotheker Hendrik Aartsen de olie na te maken met als resultaat een boete van honderd zilveren ducats. Aan Leendert Jonkhout Tilly, die in deze periode in de directie zat, werd door het stadsbestuur nog eens verzekerd dat hij het alleenrecht van fabricage en verkoop van de Haarlemmerolie had.

In 1795 brak de Franse Tijd aan en ontstonden moeilijke tijden; zo werden onder andere de gilden opgeheven, alsook plaatselijke gebruiken en privileges. Er werden nu fabriekjes opgericht waar voortaan de Haarlemmerolie werd nagemaakt. Vooral in de 19e en begin van de 20e eeuw waren concurrenten bezig het middel op grote schaal te bereiden en te verkopen. Om de verkoop te stimuleren en de echtheid van hun namaaksel te garanderen, voegden deze fabrikanten achter hun naam die van Tilly, maakten het verpakingsflesje na (afb. 6 rechts) en imiteerden de etiketten en het reclamemateriaal van C. de Koning Tilly. Enkele van deze concurrenten hadden als firmanaam: Marseille Tilly, Erdsieck Tilly en Wed. Claas Tilly (zie de lijst van concurrenten).

Zelfs in Amerika verscheen in 1911 in een blad voor apothekers een artikel hoe deze moesten waken voor lieden die imitatie verkochten. Zo zou de echte Haarlemmerolie, gemaakt in Haarlem, waar zich het originele recept bevindt, in Amerika en Canada worden verhandeld onder de bekende naam Sylvester's Haarlem Oil. Het artikel in het blad is echter niet geschreven door de eigenaar van C. de Koning Tilly, maar door diens concurrent Waaning Tilly!

De geschiedenis van de Haarlemmerolie wemelt dan ook van processen, rechtszaken en veroordelingen, zelfs tot in het buitenland

toe. Het 17e-eeuwse monopolie was nimmer waterdicht en zelfs tot de vijftiger en zestiger jaren van de twintigste eeuw heeft de Haarlemmer-Olifabriek C. de Koning Tilly tegen zijn concurrenten moeten vechten en procederen.

GEBRUIKSAANWIJZING MET GEHEIMSCHRIFT

Op de gebruiksaanwijzing werd vroeger o.a. beschreven tegen welke ziektes de Haarlemmerolie werkzaam was. Vooral de gebruiksaanwijzing uit 1749, die zeker een tweehonderd jaar onveranderd is gebleven, doet verslag van allerlei vreselijke ziektes waartoe de olie verlichting en of genezing kon brengen. Tegenwoordig is de gebruiksaanwijzing vernieuwd en vereenvoudigd. De gebruiksaanwijzing uit 1749 werd, vooral in het begin van de twintigste eeuw, vaak letterlijk door

voegd. Wat mij toen opviel was een vreemde zin en tekens die op alle oudere gebruiksaanwijzingen, soms met kleine verschillen, voorkwam (afb. 8). De zin luidt als volgt: "En op dat niemand bedrogen wordt teekent hij zijn briefje aldus". Daaronder komt tussen haakjes een vreemde reeks tekens, symbolen en stippen voor. Dit moest een betekenis hebben. Ingewonnen inlichtingen hierover bij de nog bestaande fabriek C. de Koning Tilly leerden mij, dat ik de eerste in honderd jaar was die er naar vroeg. Echter is de betekenis ervan volgens de huidige directeur verloren gegaan in de tijd. De vreemde reeks tekens werd op de werkavond van de Archeologische Werkgroep Haarlem door zes man onderzocht om dit mogelijke geheimschrift te ontraadselen. Als eerste werd het na het eerste haakje voorkomende symbool ontcijferd als een aanduidingsteken. Hierna

(E Oly. N.)

Afb. 8.
Geheimschrift Tilly
(ca. 1700?).

(E Oly. N.)

i n v m e e s t e r c t

de diverse concurrenten overgenomen en voorzien van hun eigen handelsmerk. Zo ook de Oprechte Haarlemmer Oliefabriek van S. Frank waarvan ik op een rommelmarkt een gebruiksaanwijzing voor de olie heb gevonden uit 1920. Op dit vel papier van 22 bij 49 cm(!) staat bovenaan het handelsmerk een wapen van deze fabriek. In een schild de leeuw die een flesje vasthoudt, daarboven een kroon van flesjes en weer daarboven tenslotte bekroond door een adelaar. De tekst is hetzelfde als die uit 1749, alleen is hier een supplement toege-

word ontdekt, dat als de reeks vertikaal werd gehouden er Arabische letters en cijfers zichtbaar werden. Bij vertaling hiervan kwam er echter een onzinbetekenis uit. Maar de reeks moest meer betekenen dan dit Arabische pseudoschrift en om het te ontcijferen werd gebruik gemaakt van diverse spiegels en computerprogramma's, de stippen werden met elkaar verbonden er werd geknipt en geplakt. De uitkomsten waren soms verbluffend; de mooiste figuren ontstonden er, maar niet iets leesbaars of wat er op leek. Na een drie uur kwam één van onze leden,

de heer M. Willemsen, op het idee om een spiegel niet direct achter de tekens te houden maar een eindje er van af. Nu leek er inderdaad iets leesbaars te ontstaan: met elkaar verbonden de letters INV, dan MEESTER en horizontaal liggend de letters CT.

De eerste letters zijn een afkorting van het Engelse inventor of Invention, dat respectievelijk uitvinder of uitvinding betekent. de woorden MEESTER en CT verwijzen naar de uitvinder van de Haarlemmerolie, Claes Tilly, die ook nog schoolmeester is geweest! Dit geheimschrift zal zeker hebben gediend als extra verzekeringsbuffer voor Claes en de latere directeuren van de oliefabriek. Immers, als voor de rechtbank door concurrenten werd getwist over wie de "echte" was, dan konden alleen Claes en zijn opvolgers aantonen dat alleen zij wisten wat hier stond en aldus de "echte" waren.

Deze tekst, wat voor ons ook nog een heel probleem was, zal zeker vroeger menige concurrent hoofdbrekens hebben bezorgd. Behalve in pseudo Arabisch, de eigenlijke tekst in spiegelbeeld en in een paar honderd jaar oude stijl, zijn de letters afgewisseld met punten en piramidevormige lijnen. Dit diende natuurlijk om het lezen nog meer te bemoeilijken. Ook de Heer Temminck, oud-stadsarchivaris van het Gemeente Archief Haarlem, bevestigde ons vermoeden over de betekenis van deze zin.

Natuurlijk viel de huidige directeur van C. de Koning Tilly van zijn stoel van verbazing bij het horen van de oplossing van deze reeks vreemde tekens en symbolen, waarschijnlijk in 1696 ontworpen door de schoolmeester Claes Tilly.

DE VERPAKKING

In wat voor flesjes men het bekende Haarlemmerolieproduct vroeger verkocht is niet duidelijk. Pas na circa 1880 onstaat er een type fles die tot

vandaag de dag bekend staat als Haarlemmerolieflesje. Het is mogelijk dat in de 18e -19e eeuw diverse modellen flesjes werden gebruikt waarin zich eerst een ander product bevond. Ze werden schoongewassen en bij de Haarlemmer-Oliefabriek afgevuld.

Voorheen werd het flesje niet in een doosje verpakt, maar werd het gewikkeld in de bijsluiters verpakt. De firma Waaning Tilly is in 1928 op het idee gekomen om zijn flesjes te verpakken in een doosje (afb. 6). Dit werd later door de andere fabrieken overgenomen.

Het aantal flesjes dat vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw is verkocht door de diverse Haarlemmer oliefabrikanten is niet te schatten, dit zullen er vele honderdduizenden zijn geweest. Maar waarom we dan toch zo weinig van deze flesjes vinden tijdens opgravingen is niet duidelijk. Vooral in beerputten, die tot in de twintigste eeuw werden gebruikt, of in vuilnisbelten uit deze periode komen slechts weinig van deze flesjes voor. Het is een mogelijkheid dat de lege flesjes door middel van een statiegeldsysteem weer naar de desbetreffende Haarlemmeroliefabrieken terugkeerden, werden schoongewassen en weer afgevuld.

HET GLASBLAZERIJCOMPLEX

Het is hier niet de bedoeling het gehele proces van glasvervaardiging te gaan bespreken. Dit kan men het beste nalezen in het interessante en fraai geïllustreerde boek van J. Soetens (Soetens, 1999). In dit boek wordt veel aandacht geschonken aan onder andere de glasvervaardiging, glasblazers en glasblaasmachines. Voor ons is van belang dat er nog altijd een gedeelte van de voormalige glasblazerij staat op de hoek van de Belgiëlaan en de Noord Schalkwijkerweg. Hoe het totale complex er vroeger exact uit heeft gezien is niet met zekerheid te

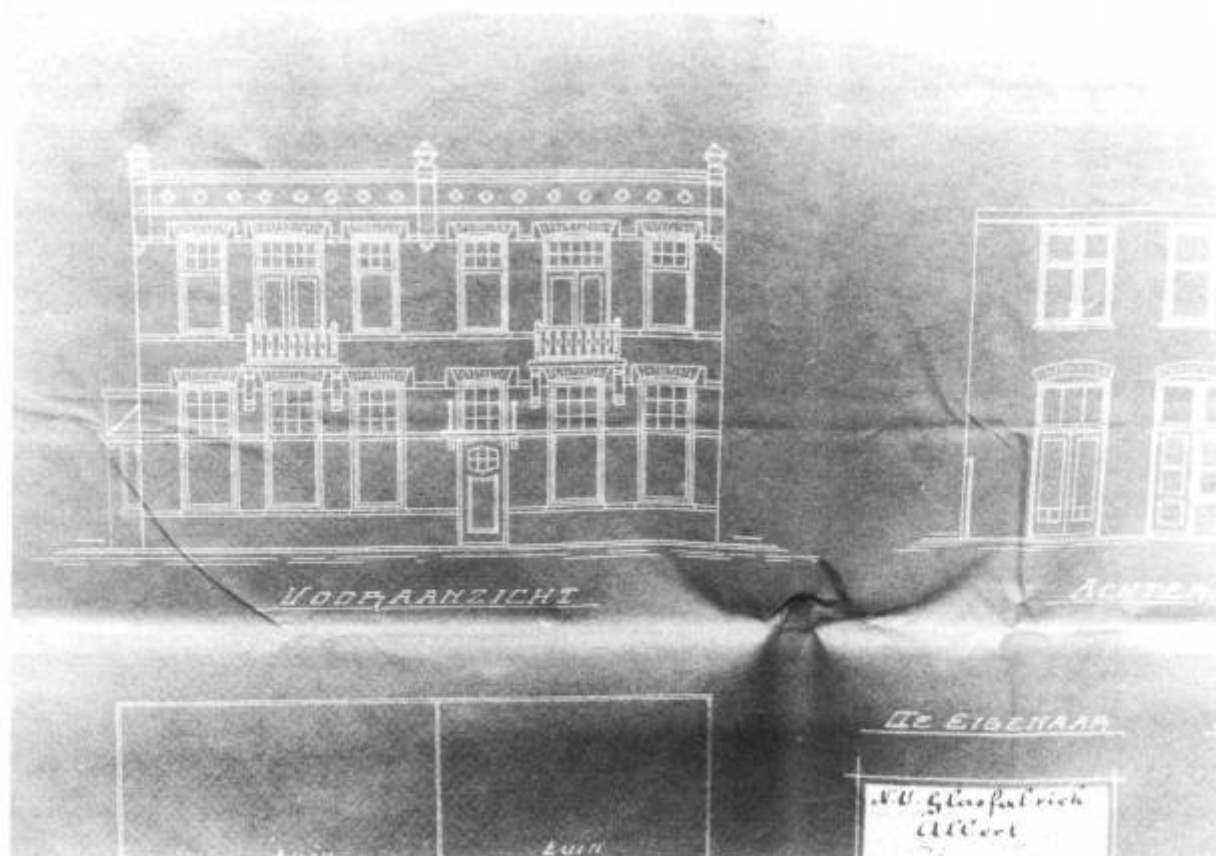
zeggen. Dankzij een artikel in het Haarlems Dagblad van 21-4-1921, waarin de openbare verkoop van het complex wordt aangeboden, weten we dat het totale terrein 91 aren en 20 centiaren beslaat. Hierop stond de glasfabriek, twee woonhuizen opgetrokken uit steen bestemd voor de directeur en de chef van de fabriek (afb. 9), een houten gebouw zijnde een noodwoning en een loods met twee schuren. Een inrijhek gaf toegang tot de fabriek. Het gehele terrein was vermoedelijk afgezet met een hek.

Het interieur van de glasfabriek heeft bestaan uit een ruimte waar het glas werd vervaardigd, een schaftlokaal, wasinrichting en kleedruimte. Hier is echter niets meer van terug te vinden in het gebouw door de latere verbouwingen. Alleen een kantoortje, waar vroeger de baas of de chef het personeel kon gadeslaan door de ramen, lijkt nog uit de tijd van de glasblazerij te stammen.

Dankzij het krantenartikel uit 1921, waarin het complex te koop wordt aangeboden, weten we iets meer over hetgeen zich in en bij de glasblazerij bevond. Zo werd de complete installatie van de glasfabriek geveild, waaronder een compressor, dynamo, draaibank, boormachine, enige ovens, een oliereservoir voor 10.000 liter, een partij fusten, glasvormen en diverse gereedschappen. Verder een buitenboordmotor, een roeiboot en een grote partij flessen en kleine flesjes. Saillant detail in dit krantenartikel is hier de vermelding van de grote partij flessen. Hiervoor werd blijkbaar tijdens de verkoping geen koper gevonden en de hele partij verdween tijdens de ontruiming van de fabriek in een grote kuil. Na 72 jaar, in 1992, kwam deze partij weer bovengronds en ter bestudering in het bezit van de Archeologische Werkgroep Haarlem, waartoe dit artikel leidde.

Interessant is hier de compressor die

Afb. 9. Bouwtekening van de woonhuizen nabij glasfabriek Albert (1916).

Afb. 10. Gevallen druppels van een blaaspijp.

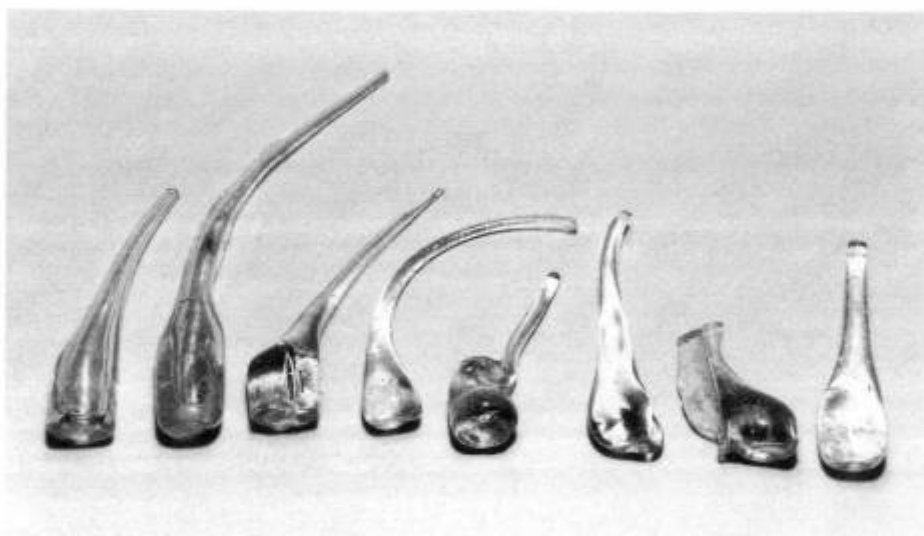

voor perslucht zorgt. Perslucht werd gebruikt bij de halfautomatische glasblaasmachines of konden worden bevestigd aan de blaaspijp bij het vervaardigen van grote aantallen glaswerk achter elkaar. Blijkens het artikel over de openbare verkoping was er op dat moment echter geen glasblaasmachine in de fabriek. Deze kan mogelijk al voor de verkoping zijn verkocht.

In de fabriek waren enige ovens aanwezig. Deze waren natuurlijk belangrijk voor het smelten en het op temperatuur brengen van de glassmelt. Eén van deze ovens was binnenwerks 2.40m lang en 1.40 m breed (Soetens, 1999, p.298). Ze werden met olie en zonder voorgewarmde lucht gestookt. De ovens waren klein, maar groter hoefde niet, omdat men zich uitsluitend bezig hield met het vervaardigen van kleine flessen. Zoals al vermeld is niet duidelijk of de fabriek over een glasblaasmachine beschikte. Zo ja, dan zou de zogenaamde Schiller machine in aanmerking komen. Men moet zich bij deze machines niet voorstellen met een groot en ingewikkeld technisch apparaat van doen te hebben. Deze half-automatische machines stonden nog aan het begin van hun ontwikkeling en zagen eruit als een ijzeren tafel op wielen waarop de glasblaasmachine

stond. Deze machine werkte op perslucht en had een bezetting van vier man; een aanvanger, een uitblazer, een glasmaker en een indrager. Maar als men niet over een glasblaasmachine beschikte, of als er speciale modellen flesjes moesten worden vervaardigd, werd gebruik gemaakt van een tweeledige glasvorm. De glasblazer nam de blaaspijp, met hieraan een al gevormde flesvorm over en blies deze door middel van perslucht of door eigen kracht uit in de tweeledige glasvorm. Deze vorm werd hierna geopend, de fles die nog aan de blaaspijp vastzit wordt losgemaakt en afgewerkt. Dit is natuurlijk een zeer omslachtige en deels verouderde manier van werken bij de grote hoeveelheid aan kleine flesjes die in deze tijd in de glasfabriek werd vervaardigd. Het lijkt dan ook aannemelijker dat in glasfabriek Albert een glasblaasmachine stond en dat men daarnaast ook wel een blaaspijp gebruikte voor speciale doeleinden.

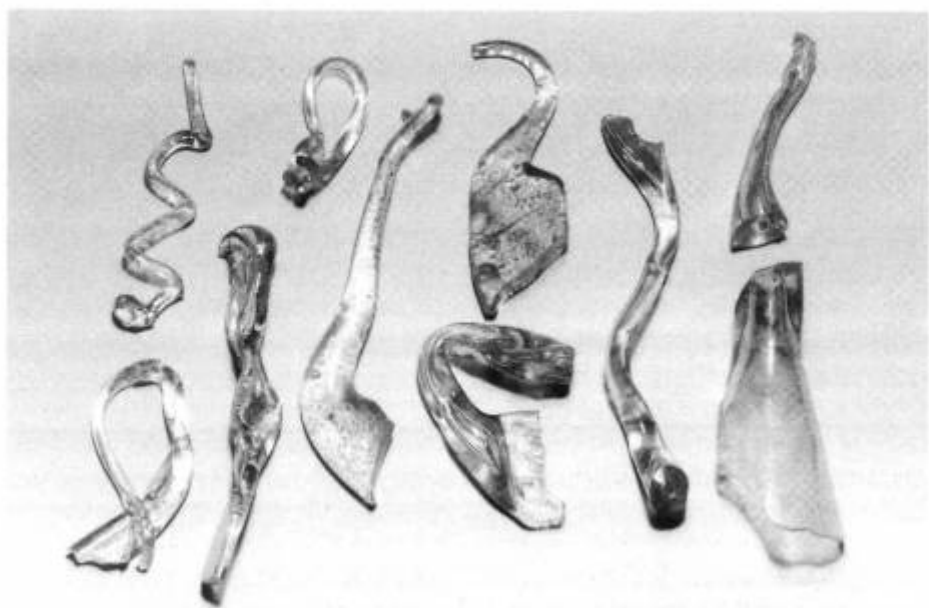
Onder het glasafval uit Albert bevonden zich veel misbaksels, zoals glasdruppels die van een blaaspijp waren gevallen (afb. 10), mislukkingen uit een mal (afb. 11), verwijderde bovenkanten (afb. 12) en afval waarvan sommige stukjes nog de inknepingen van een tang vertonen (afb. 13).

Afb. 11. Misbaksels uit een mal.

Afb. 12. Restanten van verwijderde bovenkanten.

Afb. 13. Afval tijdens het glasblazen.

Afb. 14. Werk in de Schiedamse Glasfabriek 'De Schie' anno 1912.

Over het aantal mensen waaruit de bezetting van de glasblazerij bestond is niets met zekerheid te zeggen. Bekend is alleen dat B.H. ten Have directeur van de fabriek was en S. Frank commissaris. De chef was de glasblazer M. Terborg en arbeiders F. Zwart en zijn drie broers. Van de overige arbeiders is niets bekend. Het is mogelijk dat in de fabriek kinderen te werk werden gesteld om de glasblazers te assisteren met bijvoorbeeld het openen en sluiten van de glasvormen en het aangeven van de blaaspijp of ander gereedschap. Een goed overzicht hoe een glasblazerij er van binnen uit ziet geeft afbeelding 14. Deze foto is genomen in de Schiedamse glasblazerij De Schie in 1912. De enige man die hier nog lijkt te werken blaast met bolle wangen een fles uit in een zogenaamde trapvorm. Met zijn linkervoet kan hij de

pedaal naar beneden trappen, zodat de tweeledige mal openslaat en de fles die nog aan de blaaspijp vast zit verwijderd kan worden. De twee mannen links en rechts van deze glasblazer houden een klem- of buspontiel vast. Hiermee kon de fles aan de blaaspijp worden overgenomen om te worden losgemaakt en verder afgewerkt. Opvallend op deze foto is het aantal kinderen dat als hulpje in de fabriek mee hielp.

BESCHRIJVING VAN DE VONDSTEN

TYPE 1 (afb. 15)

Dit type flesje is langwerpig en rond van vorm. Het is het meest bekende Haarlemmerolie-flesje en wordt als zodanig door veel mensen onmiddellijk herkend. Vrijwel alle concurrenten van de echte C. de Koning Tilly

maakten dan ook dankbaar gebruik van deze bekendheid (afb. 6 rechts). De productie van deze flesjes in de glasfabriek Albert zal vrij hoog geweest zijn. Tijdens de opgraving aan de Lage Dijk zijn er maar liefst een 300-tal uit de stort verzameld. Al deze flesjes dragen dezelfde naam G. de Koning Tilly. Zoals reeds gezegd, staat de afkorting G. mogelijk voor het Engelse woord Genuine, wat onvervalst, echt of oprecht betekent. Dit doelend op het eigen olieproduct dat als echt en oprecht verkocht werd. Overigens is de naam G. de Koning Tilly slim gevonden, want om het flesje zoveel mogelijk op de originele C. de Koning Tilly te laten lijken, werd aan de C een horizontaal streepje toegevoegd. De aldus verkregen naam zal bij veel mensen de indruk hebben gewekt met de echte Tilly te maken te hebben. Van de 300 flesjes zijn er bij 232 stuks geen fabrieksfouten te herkennen. De monding is afgewerkt en deze flesjes zullen dan ook goedgekeurd zijn voor de verkoop. Opmerkelijk is dat er bij een twintigtal flesjes aan de binnenzijde nog een lichtbruine verkleuring aanwezig is en dat ze nog licht naar olie ruiken. Of de goedgekeurde flesjes in de glasfabriek met olie werden gevuld en daarna gesloten, lijkt niet logisch. Dit lijkt toch meer het werk voor in de Haarlemmeroliefabriek. Een andere

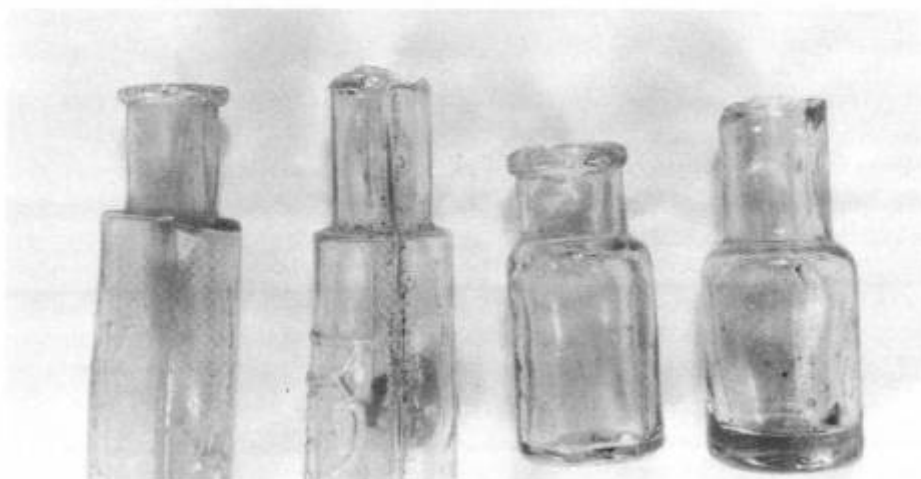
Afb. 15. Type 1; Haarlemmerolieflesje met opschrift.

1. HAA-92xSPD 0001/1
2. gl-fle-50
3. 1920
4. 1.8/8.6/1.8
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standvlak
- 6c. contactvorm, twee verticale naden.
Tekst: G.deKoningTilly
7. medicijnflesje, Haarlemmerolie fles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

mogelijkheid is dat het twintigtal flesjes voor eigen gebruik in de glasblazerij diende.

Slechts bij acht flesjes zijn fabrieksfouten te herkennen, zoals een onafgewerkte monding. Na verwijdering van de blaaspijp blijft een scherpe onregelmatige rand, de zogenaamde scheurlip, over, die nog afgewerkt dient te worden (afb. 16). Bij enkele flesjes zijn scherpe bramen zichtbaar vanwege een slechtsluitende mal. Sommige zijn vervormd tot echte misbaksels. Van 61 flesjes werden slechts fragmenten gevonden. De fabriek heeft voor dit type flesje twee of meerdere mallen tot haar beschikking gehad. Bij slechts drie flesjes verschilden de ruimtes tussen de letters als bewijs dat deze in een

Afb. 16. Afgewerkte monding en scheurlip bij flesjes merk Nectar en pillenflesje.

andere mal waren vervaardigd.

De hoogte van de flesjes varieert van 8 tot 8,8 cm, diameter monding: circa 1,7 cm, diameter bodem: 1,8 cm en de inhoud varieert van 9 tot 11 ml.

Type 2 (afb. 17)

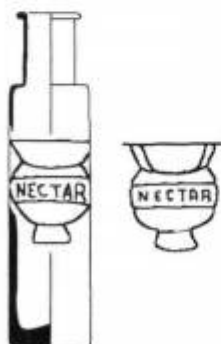
Dit flesje verschilt in model niet van het vorige, alleen ontbreken hier de letters. Wel zijn er beduidend minder van aangetroffen, namelijk 72 stuks. Opmerkelijk is dat er slechts acht zijn afgewerkt en goed van vorm, terwijl bij 53 flesjes duidelijke fabrieksfouten zichtbaar zijn, zoals een scheurlip, bramen en een dichtgeknepen of misvormde hals, kortom echte misbaksels. Van elf flesjes werden fragmenten gevonden.

Hoogte: 9 cm, diameter monding: 1,6 cm, diameter bodem: 1,9 cm, inhoud: 13 ml.

Afb. 17. Type 2. Flesje zonder opschrift.

1. HAA-92xSPD 0001/23
2. gl-fle-50
3. 1920
4. 1.9/9/1.9
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standvlak
- 6c. contactvorm, twee verticale naden, scheurlip, braam
7. medicijnflesje, Haarlemmerolie fles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 18. Type 3. Flesje met het merk Nectar; rechts het merk van een origineel flesje.

1. HAA-92xSPD 0001/25
2. gl-fle-50
3. 1920
4. 1.9/7.8/1.9
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standvlak

Type 3 (afb. 18)

Ook dit model is rond en langwerpig. Als merk draagt het flesje een voorraadvat of pot met daarop het woord "nectar". In totaal werden slechts 15 flesjes uit de stort verzameld. Van dit type was de monding van twee flesjes netjes afgewerkt, twee flesjes hadden nog de onafgewerkte scheurlip en één flesje was een misbaksel. Bij vier van deze flesjes kwamen bramen voor vanwege de slechtsluitende mal. Van tien andere exemplaren resten slechts fragmenten. Hoogte: 7,8 cm, diameter monding: 1,5 cm, diameter bodem: 1,9 cm, inhoud: 10 ml.

Naast de betekenis van het woord "nectar" als de uit bloemen afkomstige grondstof voor bijen om deze in honing om te zetten, was de betekenis van dit woord in deze context mij niet geheel duidelijk. Tot ik in Zuid-Limburg op een vlooiemarkt een doosje ontdekte, daterend uit de jaren 1930-1940, met hierop hetzelfde merk (afb. 19). Onder de tekst Nectar Essence is een Griekse pot afgebeeld, die in de literatuur wordt omschreven als Attische voorraadpot uit circa 400 v. Chr. Het woord "nectar" staat volgens het algemeen Mythologisch woordenboek voor wijn, die voor onsterfelijkheid zorgt: de drank der goden uit de Griekse mythologie. Deze drank werd met honing bereid. In het doosje is plaats voor 12 flesjes waarvan er één ontbreekt. De flesjes zijn vervaardigd uit doorzichtig glas, gesloten met een aluminium trekdoopje en gevuld met een lichtgeel gekleurde vloeistof. Op het etiket staat de voorraadpot met de naam "nectar", daaronder het woord gedeponeerd en enkele prijswinnende medailles. Verder zijn afgebeeld een slang met beker, de letters JH en de woorden 'marasquin-essence'. Op de achterzijde van het flesje bevindt zich in het glas het merk, voorstellende de Griekse pot met de naam "nectar".

Afb. 19. Doosje van het merk Nectar met bijbehorend flesje (ca. 1930-1940), een origineel flesje van dit merk (ca. 1920) en geheel rechts een flesje uit Albert (1920).

Wat zich in de flesjes bevindt wordt duidelijk door het opschrift van de doos en de bijsluiters. Er waren twee types essence, namelijk voor gebruik in dranken en etenswaren en voor gebruik bij lichaamsverzorgende artikelen. De essence 'marasquin' werd blijkens de bijsluiters gebruikt voor het op smaak brengen van likeur, borstplaat en sausen.

Om de flesjes uit de glasfabriek te vergelijken met die van het originele merk "nectar" uit omstreeks 1920, werd op de verzamelaarsmarkt te Utrecht speciaal op deze modellen gelet. Slechts bij drie stands werd een flesje aangetroffen met dit merk (afb. 19, middelste fles). De flesjes zijn vervaardigd uit lichtgekleurd tot geheel kleurloos glas. Mogelijk werd dit gedaan om de verschillende kleuren essences beter te laten uitkomen. Dit in tegenstelling tot de groen-gekleurde flesjes uit de glasfabriek. De afmetingen en vormgeving zijn bij de originele en die uit de fabriek hetzelfde, alleen zitten in het merk grote verschillen. Zo zijn de letters en hun onderlinge tussenruimtes anders en mist de golfversiering boven het woord "nectar" bij de flesjes uit de glasfabriek. Deze versiering is op het flesje en op de afbeelding nauwelijks met het blote oog te zien. Ook missen zij de beide zijranden van de pot, zodat alleen de beide handvatten worden weergegeven (afb. 18, links).

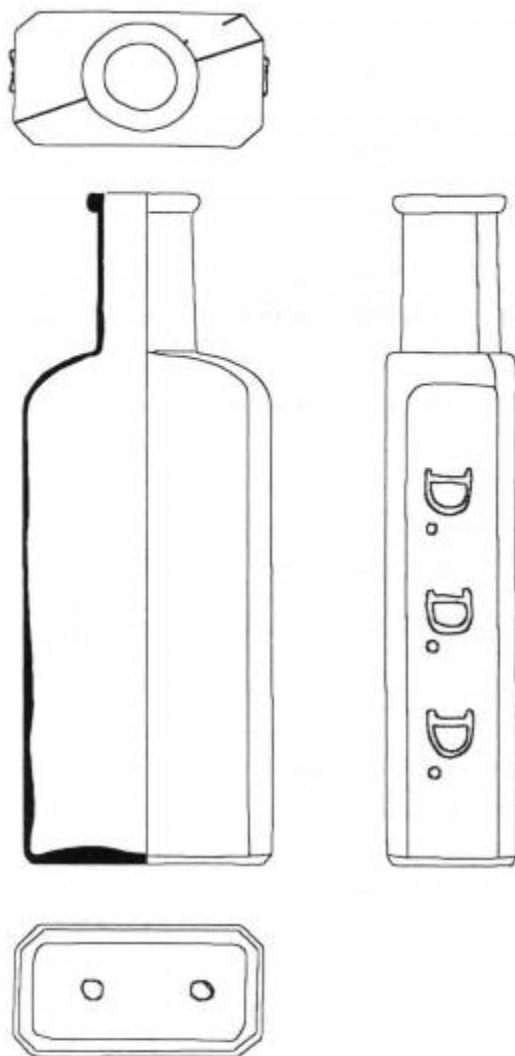
Mogelijk werden deze zaken niet door de graveur van de mallen opgemerkt, of werd misschien met opzet een gering verschil aangehouden?

Type 4 (afb. 20)

DDD groot

Aangetroffen werden 61 flessen, waarvan een drietal compleet (afb. 21).

De flessen zijn afgeplat rechthoekig van vorm met een enigszins schuinstaande tuit. Aan weerszijden zijn de letters D.D.D. afgewisseld met punten in het glas aangebracht op het smalste vlak. Diagonaal over de lengte van de flessen zijn de naden van de tweeledige mal zichtbaar, zodat de behakking (de D's) ongeschonden in de tweeledige mal en later op de fles kon worden aangebracht. Aan de onderzijde zijn twee rondjes zichtbaar, afkomstig van de bodemmal. De flessen zijn redelijk afgewerkt, slechts bij één hals is aan weerszijden een dikke scherpe braam zichtbaar, ontstaan door een slecht sluitende mal. Bij drie bodems met fragmenten van de wand zijn aan de zijkant zichtbaar, een plat litteken met in het midden, aan de onderzijde, een scherpe braam. Dit komt doordat bij het verwijderen van glas uit de mal, het door een hulp met een tang aan weerszijden werd overgepakt, zodat de blaaspijp kon worden verwijderd en de monding verder kon worden

Afb. 20. Type 4. Grote fles met het merk D.D.D., voor- en zijkant, boven- en onder aanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/27
2. gl-fle-59
3. 1920
4. 5.7/15/5.7
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standvlak, cirkels bodemmal
- 6c. contactvorm, naden op hoek van platte zijden. Tekst: D.D.D.
7. medicijnfles/ DDD fles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 21. Voorzijde en zijkant van twee modellen flessen met het merk D.D.D. uit Albert.

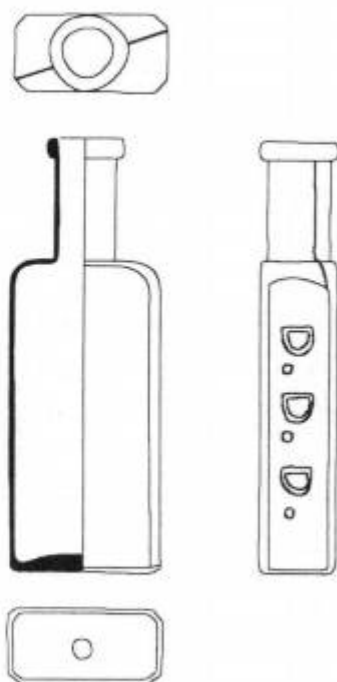

afgewerkt. Dit overpakken veroorzaakte de littekens en tevens als men de tang te dicht bij de bodem plaatste, werd het glas opgeduwd waardoor een scherpe braam onstond. Wat voor soort inhoud de flessen hebben gehad en wat D.D.D. betekent bleef een vraag. Het antwoord kwam het eerst uit twee advertenties uit een Libelle van 7-2-1941. Hierin wordt een middel aangeprezen dat genezend en verlichtend zou werken tegen diverse huidaandoeningen en werd gebruikt als een soort schoonheidsmiddel. De letters D.D.D. staan volgens de advertentie voor Dr.D.Dennis. Tussen de gevonden flessen uit de glasfabriek en die uit de advertentie bestaan enkele verschillen; zo heeft de kurk plaats gemaakt voor een schroefdop en is de behaai (D.D.D.) niet zichtbaar. De naam Dr.D.Dennis was niet zo maar een verzinsel. Vooral op Amerikaanse medicijnflessen kwamen dergelijke namen met Dr.

veel voor. Het suggereerde een goede kwaliteit waardoor, het product opviel en sneller werd verkocht. Enkele voorbeelden zijn: Dr.J.H.McLean, Dr.Wistar's Balsam, Dr.A.Boschee's German Syrup en Dr.D.Jane's Tonic Vermifuge (Davis, M.& H 1975). Van het middel D.D.D. staan in het Haarlems Dagblad van 11-1-1919 twee advertenties. Bij één daarvan werkt het middel uitstekend bij zweren en grote pijnlijke etterende beenwonden. In de andere advertentie wordt het middel aangeprezen als "het beste voor de kinderen!" en ook dat het een grote hulp is tegen dauwworm en ringworm (afb. 22). Fraai is deze afbeelding met vier dansende kinderen rond een fles D.D.D., eenzelfde fles als die in deze periode in de glasfabriek werd vervaardigd. De flessen met het merk D.D.D. uit de glasfabriek zijn zeker een nabootsing van het al bestaande merk D.D.D.. Behalve enkele fragmenten

Afb. 22. Advertentie uit het Haarlems Dagblad (1919).

Afb. 23. Type 5. Kleine fles met merk D.D.D. voor- en zijkant, boven- en onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/28
2. gl-fle-59
3. 1920
4. 3.6/10/3.6
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standvlak, cirkel bodemmal
- 6c. contactvorm, naden op hoek van platte zijden. Tekst: D.D.D.
7. medicijnfles/ DDD fles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

met bramen, lijkt de rest van een redelijke kwaliteit. Deze zijn vermoedelijk achtergebleven in de fabriek toen die gesloten werd. De hoogte van dit model is: 15 cm, bodem: 5,7 bij 3 cm, diameter monding: 2,3 cm en de inhoud: 150 ml.

Type 5 (afb. 23)

Dit type is een kleinere uitvoering van het voorgaande model (Type 4). Hiervan werden slechts een drietal exemplaren aangetroffen. Bij de bodems veroorzaakte het slecht over-

pakken met de tang littekens en een scherpe braamvorming.

De hoogte is: 10 cm, bodem: 3,6 bij 2 cm, diameter monding: 2 cm en de inhoud: 35 ml. Aan de onderzijde is één cirkel, afkomstig van de bodemmal.

Type 6 (afb. 24)

Van dit model werden slechts van vier exemplaren fragmenten aangetroffen, waarvan de halzen ontbreken. Qua vorm en afmeting komen deze vrijwel overeen met het voorgaande model, alleen ontbreekt de behakking. Deze afgeplatte rechthoekige flesjes hebben aan weerszijden van de bodem een druppelvormig litteken, achtergelaten door een tang tijdens het overpakken. Van dit type werden verder geen duidelijke fabricagefouten ontdekt. Afmetingen bodem: 3,8 bij 1,7 cm.

Type 7 (afb. 25)

Deze nagenoeg rechthoekige fles werd vervaardigd als verpakking voor onder andere rijwiellak en tinctuur. Er werden in de stort een 12-tal van deze flessen aangetroffen, bestaande

Afb. 24. Type 6. Fragment fles, voor- of achterkant, onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/84
2. gl-fle-
3. 1920
4. 3.9/-/3.8
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standring
- 6c. contactvorm, naden op hoek van platte zijden
7. medicijnfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

uit fragmenten van bodems met delen lichaam en halzen. Aan de bodems zijn diverse fabricagefouten te onderscheiden, zoals: aan de binnenzijde deels dichtgesmolten, stukjes meegeblazen glas en een enkele scherpe braam vanwege een slechtsluitende mal. Een enkele hals vertoont littekens en restjes meegeblazen glas. Bij alle fragmenten werden geen littekens aangetroffen die de tang achterliet bij het overpakken. Aan de onderzijde van de bodems is een ronde uitholling zichtbaar (diameter: 2,7 cm) afkomstig van de bodemmal. Op de overgang van hals naar schouder bevindt zich een enkele ribbel. Afmetingen bodem: 4,8 bij 4,2 cm., diameter monding: 2,4 cm. De hoogte van deze flessen was niet meetbaar.

Op de verzamelbeurs in Utrecht werd eenzelfde formaat fles aangetroffen, compleet, maar beter en mooier afgewerkt dan de flessen uit Albert. De hoogte is 13,5 cm, en de inhoud 150 ml (afb. 26).

Type 8 (afb. 27)

Van dit type werden slechts fragmenten aangetroffen van minimaal twee flessen. Er zijn geen duidelijke fabricagefouten zichtbaar. Toch zijn deze flessen in Albert gemaakt. Dit op grond van de glaskleur, die vrijwel bij alle flessen uit de fabriek hetzelfde is. Dit wordt tevens aangeduid door de vorm en afmeting van de bodems, die een vergroot model zijn van type 7. Ook vertonen zich bij de bodems weer de littekens afkomstig van een tang tijdens het overpakken. Hoogte circa: 16 cm, afmetingen bodem: 6,5 bij 5 cm, diameter ronde uitholling onderzijde bodem: 4 cm.

Type 9 (afb. 28)

Van deze geheel mislukte fles rest alleen een dik stuk glas van de bodem. Bij het blazen ging iets geheel fout. Wat er over bleef was alleen de gedeeltelijke afdruk met 00

Afb. 25. Type 7. Reconstructie fles voor rijwiellak of tinctuur, voor- of achterkant, onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/85
2. gl-fle-64
3. 1920
4. 8.5/-/4.8
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden, braam
7. olie- of tinctuurfles- medicijnfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

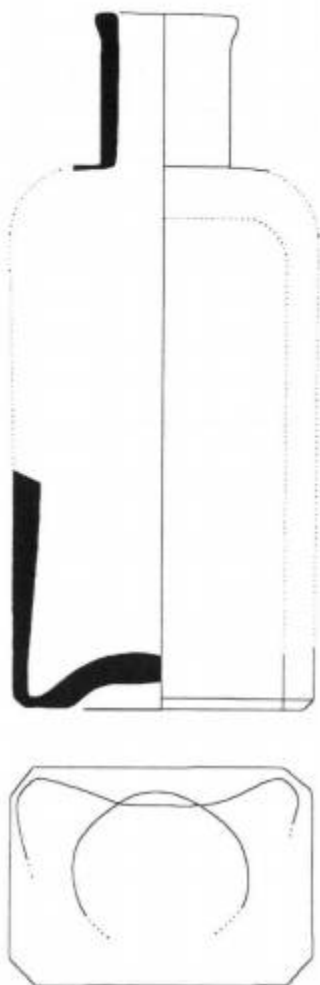
Afb. 26. Verpakking voor rijwiellak of tinctuur, niet uit de opgraving Albert.

van de inhoudsmaat van de bodemmal. De inhoudsmaat werd vergeleken met losse bodems uit het glaswerk dat bedoeld was om te worden omgesmolten. Deze hadden diverse inhoudsmaten. Het meest overeen kwam de maat 400 op grond van een overeenkomstig cijfertype.

Afb. 27. Type 8.
Reconstructie fles,
voor- of achterkant,
onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/80
2. gl-fle-59
3. 1920
4. 6.5/-/6.5
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm,
twee verticale
naden
7. medicijnfles?
8. Nederland/
Haarlem/Glas-
fabriek Albert

Afb. 28. Type 9. Misbaksel uit een
mal, dikke klomp glas met fragmen-
ten van letters, mogelijk bestemd
voor inhoudsmaat 400.

1. HAA-92xSPD 0001/46
2. gl-fle-
3. 1920
4. -/-/-
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6c. merk: 00
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek
Albert

Afb. 29. Type 10. Fles voor luizenwater.

1. HAA-92xSPD 0001/60
2. gl-fle-14
3. 1920
4. 4.0/11.0/4.0
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. hol standvlak
- 6c. contactvorm, twee verticale naden. Tekst: J. BYLOOS DEN HAAG VOORH.
ALKMAAR
7. medicijnfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

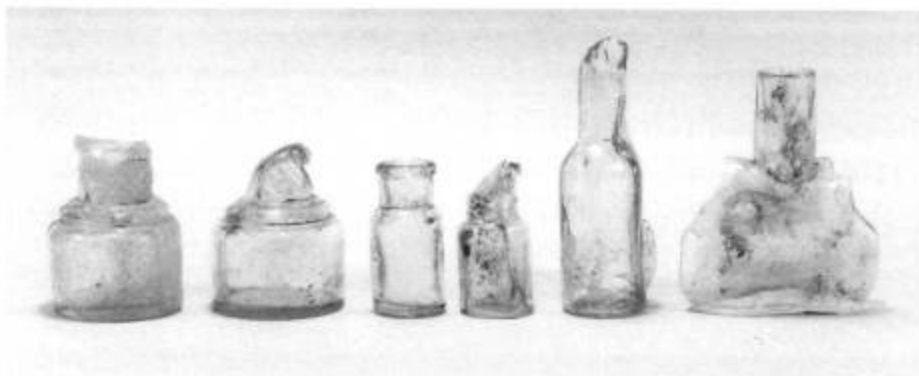
Type 10 (afb. 29)

De meeste ouderen onder ons zullen zich deze fles met tekst nog herinneren. Het gaat hier om het zogenaamde 'luizenwater' en werd als zodanig op het hoofd tegen dit gedierte

gebruikt. Op de zijde van deze langwerpige ronde fles staat in reliëf, de behakking, de tekst: J. Byloos Den Haag Voorh. Alkmaar. Van deze fles werden er tien gevonden waarvan slechts één fles geheel ongeschonden

Afb. 30. Misbaksel en complete fles uit Albert, rechts een originele fles van J. Byloos.

Afb. 32. Twee inktpotjes, twee parfumflesjes, flesje met inhoudsmaat 15 en rechts een zakflacon? Sommige met scheurlip of afgewerkte monding.

Afb. 33. Type 12. Misbaksel met scherpe bramen, onderaanzicht met inhoudsmaat 15.

1. HAA-92xSPD 0001/35
2. gl-fle-
3. 1920
4. 2.4/7.5/2.4
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden. Merk: 15, scheurlip, braam
7. medicijnfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 31. Type 11. Zogenaamd pillenflesje.

1. HAA-92xSPD 0001/30
2. gl-fle-14
3. 1920
4. 2.0/4.2/2.0
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden
7. medicijnfles, pillenfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 34. Type 13. Inktpotje.

1. HAA-92xSPD 0001/43
2. gl-ink-3
3. 1920
4. 3.6/4.7/3.6
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden, litteken op lichaam
7. inktpot
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

was (afb. 30). Drie fragmenten waren geheel vervormd en twee halzen vertoonden fabrieksfouten, zoals een braam en dichtgeknepen monding. Het lettertype en de tussenruimtes bij deze zijn identiek bij alle exemplaren. Hoogte: 11 cm, diameter bodem: 4 cm, diameter monding: 2,2 cm., inhoud: 80 ml.

Type 11 (afb. 31)

Het kleinste model fles dat in de glasblazerij werd vervaardigd is een zogenaamd pillenflesje. Behalve voor kleine pillen kan dit flesje natuurlijk ook gebruikt zijn voor vloeistof. Uit de stort werden acht van deze flesjes verzameld, waarvan van twee slechts fragmenten. Van de resterende zes is er één exemplaar met afgewerkte monding en één met een scheurlip (afb. 16). De drie laatste flesjes hebben mislukte, deels dichtgeknepen, halzen en zijn als misbaksels aan te merken (afb. 32). Hoogte van het flesje met afgewerkte monding: 4,2 cm, diameter bodem: 2 cm, diameter monding: 1,6 cm, inhoud: 5 ml. De hoogte van het flesje met de onafgewerkte monding, de scheurlip, bedraagt 4,9 cm.

Type 12 (afb. 33)

Van dit ronde model werden zes exemplaren aangetroffen. Twee flesjes hebben een scheurlip doordat de

mondning niet is afgewerkt. Van twee andere flesjes is de onafgewerkte monding bijna dichtgeknepen en vertonen scherpe bramen vanwege de slecht sluitende mal (afb. 32). Van de twee laatste flesjes resten slechts fragmenten. Aan de onderzijde is het getal 15 leesbaar wat de inhoud van het flesje aangaf. Hoogte met onafgewerkte monding: 7,5 cm, diameter bodem: 2,4 cm, inhoud: 15 ml.

Type 13 (afb. 34)

Dit model is onmiskenbaar aan te merken als inktpot. De vorm is kort en gedrongen met op de overgang hals naar lichaam twee horizontale ribbels. Er werden slechts drie van deze exemplaren gevonden, één met afgewerkte monding die deels is afgebroken. De twee laatste zijn echte misbaksels waarvan de onafgewerkte hals deels is dichtgeknepen en scheefgezakt (afb. 32). Hoogte: 4,7 cm, diameter bodem: 3,6 cm, diameter monding: 2,2 cm, inhoud: 17 ml.

Type 14 (afb. 35)

Het volgende flesje heeft een aparte vorm die doet denken aan een zakflacon. Het is hol aan de ene zijde en aan de andere zijde bol en heeft dus een gebogen vorm. Van de vijf gevonden exemplaren was er één nagenoeg compleet, er ontbreken

Afb. 35. Type 14. Reconstructie flaconflesje, voorkant en onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/45

2. gl-fle-

3. 1920

4. --/6.6/4.6

5a. glas

5b. groen

6a. standvlak

6c. contactvorm, twee verticale naden, doorsnede niervormig

7. parfumfles?

8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

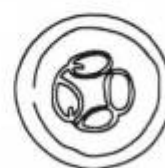

Afb. 36. Type 15. Fragment fles, onderaanzicht met inhoudsmaat 30, twee klompen glas (a, b) met inhoudsmaat 30, zijnde misbaksels uit een mal.

1. HAA-92xSPD 0001/47
2. gl-fle-14
3. 1920
4. 3.0/-/3.0
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden. Merk: 30
7. medicijnfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 37. Type 16. Fragment fles, onderaanzicht met de dubbele inhoudsmaat 60.

1. HAA-92xSPD 0001/79
2. gl-fle-14
3. 1920
4. 3.6/-/3.6
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden. Merk: 60
7. medicijnfles?
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 38. Type 17. Deze fles werd o.a. gebruikt voor Eau de Cologne.

1. HAA-92xSPD 0001/37
2. gl-fle-91
3. 1920
4. 3.2/-/3.2
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden
7. parfumsfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

slechts delen van beide schouders, de monding was afgewerkt (afb. 32). Van een losse hals was de monding afgewerkt, twee andere halzen hebben een scheurlip en een enkele scherpe braam. De flesjes hebben aan weerszijden bij de bodem een litteken van een tang, achtergelaten tijdens het overpakken. Van het laatste flesje resten slechts fragmenten. Hoogte: 6,6 cm, bodem: 4,6 x 1,5 cm, diameter monding: 1,6 cm, de inhoud was niet meetbaar.

Type 15 (afb. 36)

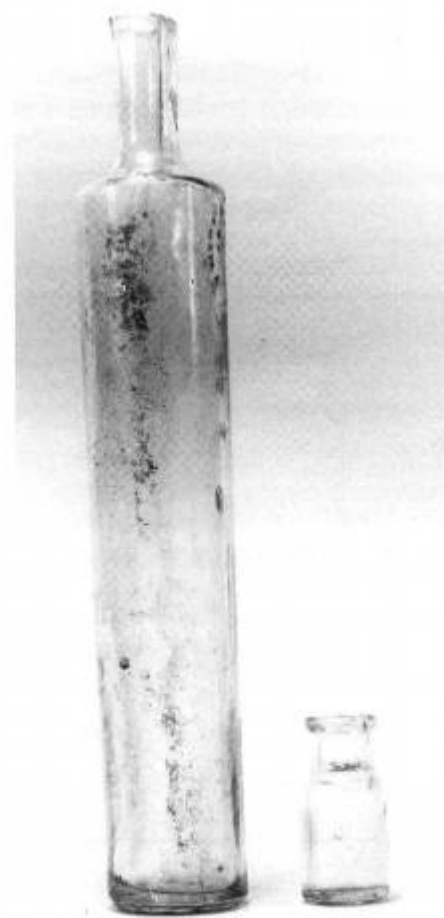
Hoe dit flesje eruit heeft gezien weten we niet met zekerheid, slechts één bodem met fragmenten van het lichaam werd aangetroffen. Het is langwerpig van vorm geweest, aan de onderzijde bevindt zich het getal 30 wat staat voor de inhoudsmaat van dit model. Bijzonder was dat tussen de hoeveelheid aan glaswerk twee dikke klompen glas met hierin het getal 30 werden aangetroffen (afb. 36 a,b). De twee klompen zijn misbaksels uit de desbetreffende mal voor flesjes met een inhoud van 30 ml. Van het fragment van het flesje kon alleen de diameter van de bodem worden gemeten, deze bedroeg 3 cm.

Type 16 (afb. 37)

Van deze flesjes werden drie exemplaren gevonden, helaas ontbreken complete halzen. Bij één fragment is de aanzet van de hals scheefgezakt en misvormd. Aan de onderzijde van de flesjes is het getal 60, de inhoudsmaat, leesbaar. Een bijzonderheid is echter, dat het getal 60 bij alle drie de flesjes dubbel en een kwart slag gedraaid, staat afgebeeld. Dit was in eerste instantie met het blote oog niet te zien, maar werd pas zichtbaar, toen op het papier, dat over de bodem was gelegd, met een potlood krassend, dit getal zichtbaar werd. Hoogte circa: 9,5 cm, diameter bodem: 3,6 cm, inhoud: 60 ml.

Type 17 (afb. 38)

Deze langwerpige ongemerkte fles werd onder andere gebruikt voor eau de cologne. Vrijwel alle flesjes van de diverse Haarlemmeroliefabrikanten uit deze tijd waren voorzien van behakking waar leesbaar de fabrikant werd aangegeven, vaak ten onrechte aangevuld met de naam Tilly. En juist een fles van dit formaat leent zich bij uitstek om naast een etiket ook de naam in hakwerk uit te voeren. Van dit model werden zes exemplaren aangetroffen waarvan slechts één nagenoeg compleet (afb. 39). Twee losse halzen hebben een scheurlip waarvan één hals nog extra is misvormd. Van twee andere halzen is de monding afgewerkt. Van het laatste

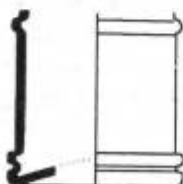

Afb. 39. De grootste en kleinste fles uit Albert; een eau de colognefles en pillenflesje.

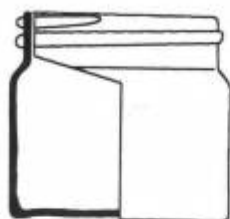
Afb. 40. Type 18. Fragment fles.

1. HAA-92xSPD 0001/77
2. gl-fle-
3. 1920
4. 3.7l--/3.7
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden
7. medicijnfles?
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 41. Type 19. Fragment van inkt-potje?

1. HAA-92xSPD 0001/50
2. gl-fle-
3. 1920
4. 4.0l--/4.0
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden
7. inktpot?
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 42. Type 20. Potje met schroef-draad, onderaanzicht met dubbele M en 72.

1. HAA-92xSPD 0001/39
2. gl-pot-3
3. 1920
4. 5.0/4.7/5.0
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standing
- 6c. contactvorm, twee verticale naden. Merk: MM 72. schroef-draad
7. pot voor vaseline(?)
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

exemplaar restte slechts een deel van de bodem plus lichaam. Hoogte: 20,2 cm, diameter bodem: 3,2 cm, diameter monding: 1,8 cm, inhoud: 100 ml.

Type 18 (afb. 40)

Van deze ronde langwerpige fles werden slechts fragmenten gevonden van vier exemplaren waarvan de halzen ontbreken. In één van de fragmenten was een groot stuk glas meegeblazen. Diameter bodem: 3,7 cm.

Type 19 (afb. 41)

Van deze inktpotvorm werd slechts één herkenbaar exemplaar gevonden waarvan de bovenzijde met hals ontbreekt. Hoe de verdere vorm van dit potje was, is nog onbekend. Aan de onderzijde zijn twee horizontale ribbels aangebracht en één aan de bovenzijde. In het lichaam zijn kleine stukjes glas en steentjes meegeblazen. Hoogte fragment: 4 cm, diameter bodem: 4 cm.

Type 20 (afb. 42)

Van dit type werden vier complete exemplaren gevonden (afb. 43). Opmerkelijk is bij drie potjes het merk aan de onderzijde, bestaande uit een dubbele M in monogramstijl met daaronder het getal 72. Vooralsnog

gaat het hier om een nog onbekend merk. Bij twee van deze potjes is het merk gelijk, maar bij de derde is het merk een stuk kleiner uitgevoerd. Het vierde heeft helemaal geen merk. Bij drie van deze potjes bestaan er verschillen in het begin van de schroefdraad. Vast staat dat voor dit type minstens drie verschillende mallen werden gebruikt. Bij één exemplaar is de binnenzijde van de monding nagenoeg niet afgewerkt en is lichte braamvorming zichtbaar.

Tussen de glasscherven die werden ingezameld om te worden omgesmolten bevond zich een bodem van blank glas met hetzelfde merk. De diameter van de bodem is hetzelfde als die van de groene exemplaren. Het merk van deze bodem maakt echter een beter verzorgde indruk dan de andere merken, waarvan het nummer 72 dicht op de naad van de tweeledige mal zit. Ook is het nummer 72 bij de groene exemplaren slordiger in de mal gegraveerd. Het is vrijwel zeker dat in glasblazerij Albert dergelijke potjes van groen glas werden vervaardigd en een nabootsing waren van een zelfde type potje dat werd vervaardigd van blank glas in een andere glasblazerij. Hoogte: 4,7 cm, diameter bodem: 5 cm, diameter monding: 4,2 cm, de inhoud: 60 ml.

Afb. 43. Diverse modellen uit Albert.

Van de volgende vier voorwerpen is het niet zeker dat ze in glasfabriek Albert werden geblazen. Er werden geen duidelijke fabricagefouten ontdekt, alleen de kleur van dit glas doet vermoeden dat ze hier geblazen zijn.

Type 21 (afb. 44)

Een compleet vierkant flesje met een hoogte van 5,2 cm (afb. 41), de bodem: 2,8 x 2,8 cm, de inhoud bedraagt 30 ml.

Type 22 (afb. 45)

Een fragment van een langwerpig vierkant flesje, de hoogte van het fragment bedraagt: 6,5 cm, de bodem: 2,5 x 2,5 cm.

Type 23 (afb. 46)

Op het fragment van dit flesje staat de tekst: (J.)boldoot (Am)sterdam, vermoedelijk is dit flesje in glasfabriek Albert geblazen. Dit op grond van de kleur en een litteken aan de onderzijde, die een lichtvoelbare braam vertoont. Dergelijke littekens werden veroorzaakt door het vastpakken met een tang.

Type 24 (afb. 47)

Hiervan is slechts één compleet, rond en langwerpig flesje gevonden (afb. 43). Aan de binnenzijde bevindt zich nog een witte substantie. Hoogte: 10 cm, diameter monding: 2,5 cm, diameter bodem: 2,6 cm, inhoud: 50 ml.

Overig:

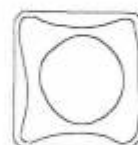
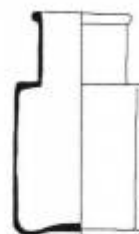
Onder de resten bevonden zich nog enkele halzen die duidelijke sporen van fabricagefouten vertoonden. Deze halzen waren niet gelijk aan bovengenoemde afbeeldingen en konden ook niet worden toegeschreven aan een bepaald model fles.

ADRESBORDEN

Tussen het vele glas kwamen vijf fragmenten van drie naambordjes tevoorschijn, vervaardigd van donker glas (afb. 48). Deze bordjes waren voor-

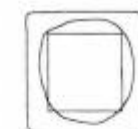
Afb. 44. Type 21. Compleet potje met onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/64
2. gl-fle-61
3. 1920
4. 3.0/5.2/3.0
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standring
- 6c. contactvorm, twee verticale naden
7. medicijnfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

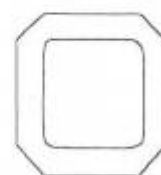
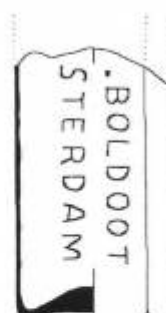
Afb. 45. Type 22. Fragment fles met onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/76
2. gl-fle-
3. 1920
4. 2.5/-/2.5
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standring
- 6c. contactvorm, twee verticale naden
7. medicijnfles?
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 46. Type 23. Fragment flesje met tekst en onderaanzicht.

1. HAA-92xSPD 0001/78
2. gl-fle-
3. 1920
4. 3.7/-/3.7
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standring
- 6c. contactvorm, twee verticale naden. Tekst: (J.)BOLDOOT (A)MSTERDAM
7. parfumfles
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

Afb. 47. Type 24. Compleet rond flesje.

1. HAA-92xSPD 0001/65
2. gl-fle-14
3. 1920
4. 2.6/10.0/2.6
- 5a. glas
- 5b. groen
- 6a. standvlak
- 6c. contactvorm, twee verticale naden
7. medicijnfles?
8. Nederland/Haarlem/Glasfabriek Albert

zien van letters en hadden betrekking op de glasblazerij. De diepliggende letters zijn verguld geweest. Dergelijke bordjes zijn nog wel te vinden aan de voorgevel van vaak al lang gevestigde bedrijfjes. Op het grootste fragment is aan de onderzijde het woord 'ziekte' te lezen. Aan de bovenzijde zijn nog twee letters, helaas fragmentarisch, zichtbaar. Vermoedelijk gaat het hier om de letter C of G en een E of L. Bij dit bord behoort een tweede fragment met de letters N A, dat hierop helaas niet aansloot. Een fragment van een tweede bord is uitgevoerd met de letters O en P in Jugendstijl. Vermoedelijk stond hier vroeger het woord 'oprechte'. Op het fragmentje van het derde bord zijn drie delen van letters zichtbaar die helaas onleesbaar zijn. Als laatste een fragmentje zonder letters.

FLESSENBODEMS

Er werden 24 bodems van flessen aangetroffen, waarvan 19 vervaardigd van lichtgroen glas met een tekst en/of nummer aan de onderzijde. De vijf resterende bodems zijn vervaardigd van blank glas. Het is echter niet bekend of een aantal van deze flessen in glasfabriek Albert zijn vervaardigd.

Bodems van groen glas:

ronde bodem met nummer 30, diameter: 2,5 cm

ronde bodem met NO en nummer 2, diameter: 8 cm

ronde bodem met nummer 15, diameter: 2 cm

drie ronde bodems met nummer 100, diameter: 4 cm

twee ronde bodems met nummer 200, diameter: 5 cm

ovalen bodem met nummer 250, 4,5 cm bij 6,5 cm

twee ronde bodems met nummer 250, diameter: 5,5 cm

ronde bodem met nummer 250, diameter: 5,5 cm (afwijkend type cijfer als voorgaande)

ronde bodem met nummer 300, diameter: 5,5 cm

ronde bodem met nummer 400, diameter: 6 cm

ronde bodem met nummer 500, diameter: 7 cm

ronde bodem met VE, diameter: 7,5 cm

achtkantige bodem met CS & CELO, diameter: 7,5 cm

Bodems van blank glas:

ronde bodem met CP en nummer 1146, diameter: 6 cm

ronde bodem met CP en nummer 540, diameter: 6,5 cm

ronde bodem met ineengestrengelde letters MM en nummer 72, (zie ook afbeelding 40), diameter: 5 cm

ronde bodem met A en nummer 14, diameter: 4,5 cm

ronde bodem met tekst: DE BETUWE TIEL, diameter: 7 cm

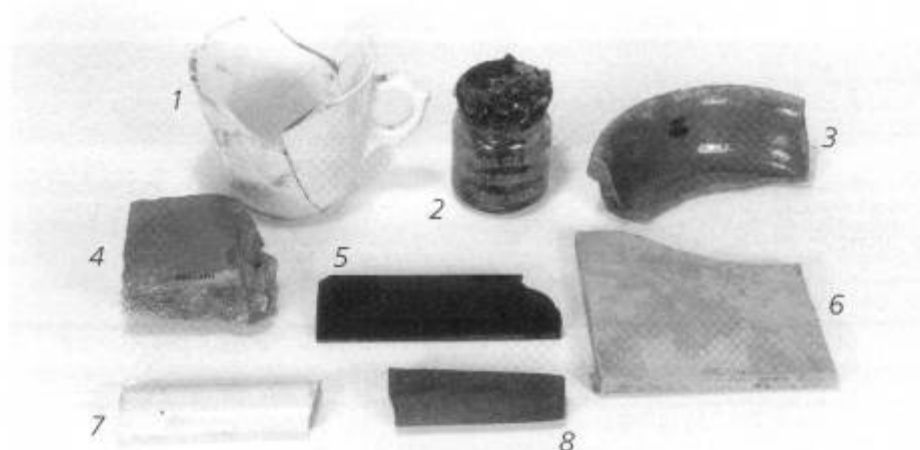
DRAADGLAS

(info T.Molenberg, tot voor enige jaren beheerder Sikkens museum te Hillegom).

In de stort werden veel afsnijdsels van draadglas gevonden (afb. 48). Het gaat hier in alle gevallen om de zijanten van het glas waarvan de lussen van de in het glas ingebedde draadmat nog zichtbaar zijn. Deze werden als zelfkant van het glas gesneden en verzameld om te worden omgesmolten.

Afb. 48. Fragmenten van glazen adresbordjes en afsnijdsels van draadglas.

Afb. 49. 1. kop 2. glazen potje 3. fragment pan of schaal 4. vloertegeltje 5. langwerpige glazen cassettetegel 6. vloertegel 7. sierlijst 8. slijpsteen.

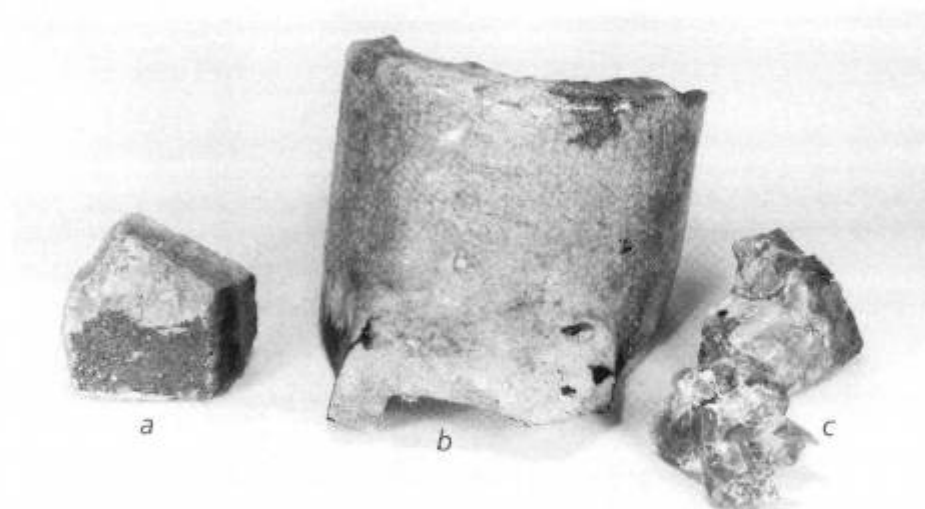
Over de historie van draadglas is maar weinig bekend. Een belangrijk gegeven is het patent van de Engelse glasfabrikant Pilkington. Hij vervaardigde in Amerika 3 tot 5000 vierkante meter draadglas in de jaren 1885-1893. In 1913 werd ook in Duitsland draadglas vervaardigd. Dit zijn de weinige gegevens uit de begintijd van het draadglas. Dit is wel opmerkelijk, omdat draadglas vooral in het begin van de twintigste eeuw veelvuldig werd toegepast om lichtdoorlatende openingen te dichtten in grote gebouwen, zoals fabrieken en stations. Het glas had grote voordelen; het liet licht door, men kon niet makkelijk

naar buiten of naar binnen kijken en bij breuk werden de scherven door het draad bij elkaar gehouden met minder kans op ongelukken door de anders zo scherpe glasfragmenten. Ook directe reparatie van het gebroken glas kon worden uitgesteld.

OVERIGE GEBRUIKSVOORWERPEN

Tijdens het verzamelen van glaswerk uit de stort werden veel fragmenten van voorwerpen gevonden die betrekking hebben op het interieur van de glasfabriek, waaronder gereedschap en gebruiksceramik.

Afb. 50. Ovensteen (a), fragment van de oven (b) en enkele brokken glas (c).

Steen, aardewerk en glas

Een deel van dit veelsoortig materiaal is weergegeven op afbeelding 49. De op de foto aangegeven nummering wordt ook hier gebruikt. Het betreft:

- (1) Thee- of koffiekop van wit gegla-
zuurd aardewerk, ca. 1850-1900,
hoogte: 7,8 cm, diameter: 8,5 cm.
- (2) Glazen potje met gecorrodeerd
deksel en restant van de inhoud, in de
behakking de letters: TRADE MARK
VASELINE CHESEBROUGH NEW-
YORK, op de bodem het merk: 89.
- (3) Par/schaal, fragment, aardewerk
rood geglaazuurd.
- (4) Vloertegeltje, blauwgrijs en hard-
gebakken, afmeting: 5 x 5 x 1,3 cm.
- (5) Tegel van groen glas met afge-
schuinde kanten, afmeting: 3,5 x
10,5 cm, fragment.
- (6) Vloertegel, licht- en donkergele
vlekken, hardgebakken, aan de onder-
zijde de merken: 89, 14, 12, V & B
MERZIG.
- (7) Fragment sierlijst van aardewerk,
bolvormig en geel geglaazuurd.
- (8) Slijpsteen, fragment, lengte 7 cm.

Een ceramiek fragment van de oven (afb. 50) diende mogelijk als ope-
ning waardoor het glas met behulp
van een blaaspomp naar buiten werd
gehaald. Over het fragment zit,
behalve op de breuken, een dikke

laag aangekoekt glas. Diameter: 25
cm., hoogte: 20 cm. Afkomstig van
de oven is ook een geelbakkende
steen die deels gesinterd en beroet is.
Uit de stort kwamen ook veel dikke
brokken glas, sommige overdekt met
een aangekoekte witte substantie,
mogelijk één van de smeltmiddelen
die benodigd waren bij de glasfabri-
cage.

Metaal

Onder de metalen gebruiksvoorwer-
pen (afb. 51) bevinden zich enkele
zwaar verroeste fragmenten die
afkomstig zijn van een blaaspomp.
De laatste te behandelen voorwer-
pen bestaan o.a. uit een ijzeren staaf
uitmondend in drie tanden. Functie
onbekend, lengte: 13,5 cm. Verder
enkele delen van een ijzeren schep
(niet afgebeeld).

(2) Uit de stort werd één eierkool
geborgd, mogelijk diende deze als
brandstof voor een kachel. De glas-
ovens werden in deze periode niet
meer met kolen gestookt, maar met
olie.

(3) Het volgende voorwerp is een rond
plaatje met in het midden een bevesti-
ging voor een stok of ijzeren staaf. Het
voorwerp kan door middel van vier
schroeven of spijkers op een onder-
grond worden vastgezet. De functie is
onbekend. Diameter: 6,6 cm.

Afb. 51. 1. drietand
2. eierkool 3. bevestigingsplaatje 4.
drebbes 5. fragment
fietszadel? 6. mas-
sieve staaf 7. frag-
ment blaaspijp 8.
fragment blaaspijp
met aan het uiteinde
een bescherming
van hout en leer.

(4) Een gebogen dikke ijzeren strip is een zogenaamde drebbes. Deze wordt bij het glasblazen gebruikt als ondersteuning voor de blaaspijp als bijv. de monding van een fles moest worden afgemaakt. Lengte: 16 cm., dikte oplopend van 0,8 tot 1,8 cm. Van deze drebbes is slechts de helft aangetroffen.

(5) Een fragment van een onbekend voorwerp heeft mogelijk uit twee delen bestaan die op elkaar pasten. Slechts één helft is bewaard gebleven. Het ijzer is hol van binnen en gebogen, met in het midden een schroef die beide delen zal hebben verbonden. Het ijzer is op leer vastgezet met behulp van drie klinknagels, in het leer is een ovaal messing oog aangebracht. Waartoe het voorwerp heeft behoord is niet bekend. Mogelijk is het een onderdeel geweest van een glasblaasmachine, of misschien ook wel van een fietszadel.

(6) Ook werd aangetroffen een massief ijzeren staaf die velerlei functies kan hebben gehad, zoals het loskloppen van met glas aangekoekte blaaspijpen, of als onderdeel van een glasblaasmachine. Lengte: 25 cm., diameter: 1,4 cm.

(7 en 8) Fragmenten van een blaaspijp. Nr. 8 heeft aan het uiteinde een verdikking in de vorm van vergaan hout met daaraan een stukje leer. Dit diende voor een betere aanpak en bescherming voor mond en vingers als de pijp heet werd. Lengte: 70 cm, diameter: 2 cm.

Onder de resterende voorwerpen uit de stort werden diverse fragmenten ceramiek aangetroffen, waarvan het merendeel te fragmentarisch is, om in dit artikel af te beelden. Mogelijk werden deze gebruiksvoorwerpen door het personeel van de fabriek gebruikt in het schaftlokaal.

Steengoed

Hiervan werden twee fragmenten van een Keuls potje gevonden met het opschrift MARGARINE. Van een tweede potje was slechts een deel van de rand en wand bewaard. Een grote wandscherf behoort toe aan een grote pot, versierd met drie draairibbels.

Van twee mineraalwaterkruiken werden twee fragmenten gevonden. Op één ervan is nog gedeeltelijk het rondmerk te onderscheiden met het

woord BRUNNEN. Uit welke plaats de kruik afkomstig is, is door het fragmentarische merk niet te achterhalen. Veel van deze plaatsen merkten hun kruiken waarin de plaatsnaam voorkwam.

Porselein

Gevonden werden fragmenten van drie schoteltjes, de onderkant van een rond bakje, fragmenten van een melkkannetje versierd met lijnen en fleuraal decor in bladgoud en fragmenten van drie verder ondefinieerbare voorwerpen.

Industrieel wit

Het meest complete voorwerp is een thee- of koffiekop met aan de onderkant het merk Sfinks Petrus Regout & Co Maastricht. De kop met dit merk valt omstreeks 1886 te dateren (afb. 49).

Als laatste een fragment van een mosterd? potje met een gedeelte van het merk: Fa Wed. S. Lion.

Roodbakkend

Een fragment van een melkkan met aan de binnenzijde wit glazuur, aan de buitenzijde bruin glazuur. Een fragment van een kan met geheel bruin glazuur en een fragment van een kan met bruin glazuur met een gele horizontale slibband. Verder fragmenten van een bruineglazuurde diepe schotel of pan, een pot met groen glazuur en aan de binnenzijde geel glazuur en als laatste een fragment van een ongeglazuurde bloempot.

Hoewel de bovengenoemde opsomming van het gevonden ceramiek niet zo spectaculair is, geeft het wel een goed beeld van de voorwerpen die op tafel werden gebruikt tijdens de schaft of wachttijden.

Wat er uitspringt is het porselein dat toch wel bestemd geweest zal zijn voor de directeur of de chef van de fabriek.

Dat men ook gebruik heeft gemaakt van glaswerk op tafel, is aannemelijk. Echter, onder het aangetroffen glaswerk zoals, azijnfles, kelkglas, melkflessen en karaffen, valt niet het onderscheid te maken of ze gebruikt werden door het personeel van de fabriek of dat het als ingezameld glas bestemd was om te worden omgesmolten.

CONCLUSIE

De NV glasfabriek Albert te Haarlemmerliede (nu Schalkwijk) werd rond november/december 1916 opgericht en werd opgeheven rond kerst 1920. De fabriek moet gezien worden als lichte industrie, vanwege de overwegend kleine producten die zij maakte. Het door inname verzamelde recyclingglas, een benodigde grondstof voor de glasfabricage, bestond uit diverse kleuren. Het glaswerk dat uit dit glasmengsel werd geblazen verkreeg een fraaie groene kleur. De oprichter van de glasfabriek was S. Frank die ook eigenaar was van de NV Oprechte Haarlemmer-Oliefabriek voorheen G. de Koning Tilly. In de glasfabriek werden diverse modellen flesjes vervaardigd bedoeld als verpakking van voornamelijk producten bestemd voor lichamelijke verzorging. Opvallend was dat er ook verpakkingsglas van merkproducten werd nagebootst, die of werden afgevuld met een zelfgemaakt middel of werden aangeboden aan de desbetreffende fabrikant die dit middel fabriceerde, teneinde hier een order voor glasfabricage in de wacht te slepen. Ook is het mogelijk dat deze flessen op bestelling werden gemaakt. Opvallend was ook de hoeveelheid flesjes gemerkt G. de Koning Tilly, die voor eigen gebruik voor de Haarlemmeroliefabriek werden vervaardigd. Of deze flesjes, blijkens enkele vondsten waarin nog restanten olie zaten, in de glasfabriek werden afgevuld met Haarlemmerolie is

onzeker. De glasfabriek is maar enige jaren in productie geweest en wat we aan glas hebben gevonden zal dateren uit de laatste weken of dagen dat er in de glasfabriek is gewerkt. Wat de fabriek in de beginperiode voor modellen heeft vervaardigd, is niet bekend. Immers het glas dat tijdens het blazen mislukte, werd niet bewaard, maar werd weer omgesmolten.

De ovens werden in het begin mogelijk gestookt met kolen, later werd olie als brandstof gebruikt.

Waardoor de fabriek noodgedwongen moest sluiten, is niet bekend.

Opgegeven werd in 1920 een tekort aan kasgelden, maar de hoge kosten van de glasbereiding en/of slecht, onbekwaam personeel van de fabriek, alsook het uitblijven van bestelorders omdat men in andere glasfabrieken toch goedkoper terecht kon, zullen zeker een rol hebben gespeeld.

Ook zal de productie te lijden hebben gehad door de processen die werden gevoerd over het ten onrechte plaatsen van de naam Tilly. Dit kan duidelijk maken waarvoor zoveel nog bruikbare flesjes met de naam G. de Koning Tilly in de fabriek achterbleven. Deze mochten immers niet meer worden verhandeld.

Nadat de glasfabriek werd opgeheven ging het complex door middel van openbare verkoping over aan de NV Haarlemse Bouwmaatschappij Tetterode die het weer doorverkoocht aan de NV Amsterdamse Watermeterfabriek. Daarna betrok de NV Zeep en Parfumeriefabriek "Het Spaarne" het pand.

Momenteel biedt de voormalige glasfabriek ruimte aan meubelstof-feerderij van J. en P. Goes Meubelen, een Citroënclub en een scoutingvereniging.

Het inrijhek, de loods en de twee woonhuizen zijn verdwenen en hebben plaatsgemaakt voor een stukje

grasland. De twee woonhuizen werden na 1956 gesloopt om plaats te maken voor een beoogde nieuw te bouwen brug en aanpassing van wegen. Deze plannen zijn echter niet doorgegaan.

Het gevonden glas zal worden bewaard ter studie, alleen die fragmenten waar niets meer mee viel aan te vangen werden teruggestort in de moderne glasbak. Dit met het doel waar ze een 84 jaar geleden ook terecht zouden zijn gekomen, namelijk om te worden omgesmolten tot nieuw bruikbaar glas.

VERANTWOORDING EN DANKWOORD

Dank aan het personeel van de Kamer van Koophandel en fabrieken van Haarlem en omstreken, het Rijksarchief te Haarlem, het Gemeente Archief en de Atlas te Haarlem, M. Bulte uit wiens persoonlijke archief ik gegevens mocht gebruiken over de glasfabriek, J. Soetens tot 1996 commercieel directeur van de N.V. Vereenigde Glasfabrieken te Schiedam voor onze nuttige gesprekken en informatie over het industrieglas en J.J. Temminck, tot 1994 archivaris van Haarlem.

Afbeeldingen: De tekeningen werden verzorgd door M. Hulst, de foto's door P. A. Groeneveld en de illustraties 12 en 20 zijn bewerkt door K. Brouwer.

Verder afb. 2, 3 en 9: persoonlijk archief M. Bulte, afb. 7: Archiefdienst voor Kennemerland (Atlas) te Haarlem, afb. 14: uit J. Soetens, 1999, p.280.

LITERATUUR

Bedrijfsarchief Waaning 238

BULTE, M, 1985: Het Schalkwijk van Weleer, Schalkwijk in het dagelijkse leven tussen 1900 en 1960. Haarlem.

BULTE, M, 1999: Blazen bij het eeuwige vuur. In: *Schalkwijk een boerengemeenschap onder de rook van Haarlem*, p.101-103, Haarlem.

DAALEN, K.D.H. VAN, B.C. SLIGGERS, B.M.J. SPEET, J.J. TEMMINCK EN L.J.H. VROOM, 1989: Als de dag van Gisteren. Honderd jaar Haarlem en de Haarlemmers, deel 5 p.103-124. Zwolle, Haarlem.

SOETENS, J, 1999: In glas verpakt. Kunst, kitsch en koopmanschap. Amsterdam.

SPIJKERMAN, H, 1993: Haarlemmerolie, het Medicamentum Gratia Probatum. In: *Haarlem Jaarboek 1993*, p.51-79.

BIJLAGE 1

Lijst van Haarlemmeroliefabrikanten en de gevoerde merknamen.

Deze lijst is samengesteld uit de gegevens die op dat moment voorhanden waren. Gestreefd is de flesjes met verschillende namen zo veel mogelijk te dateren en na te gaan voor welke Haarlemmeroliefabrikant deze flesjes waren bestemd.

(bronnen: Handelsregister van de Kamer van Koophandel, adresboeken van Haarlem, M. Bulte).

Merk op flesje:

* ERDTSIECK TILLY *

* CLAES TILLY *

* CLAES TILLY

HAARLEM HOLLAND *

Datering flesjes met naam: 1880?-1949?

Firma: J.G. Erdsieck Tilly en co, 1876-1952. Van 1908- 1936 genaamd N.V. fabriek van Oprechte Haarlemmerolie, v/h Claas Tilly. Tot 1949 genoemd Claas Tilly. Bekend is nog een afgesloten flesje met etiket. Op het etiket: het wapen van Haarlem en de tekst: " oprechte Haarlemmerolie Claes Tilly wettig gedeponeerd".

Eigenaars beginperiode: J.G. Erdsieck, C.W. van der Hoogt en J.C.H. Marseille (deze laatste slechts voor 1 jaar, dan richt hij de firma Marseille Tilly op).

H. A. Vromans circa 1920, B. H. te Have van 1921-1942, G. Ballentijn van 1942-1947, S.N Bierma van 1947-1952. Hierna werd het bedrijf opgekocht door E. Dobben, eigenaar van C. de Koning Tilly, op 8-11-1954 werd het faillissement aangevraagd.

B. H. te Have was in de periode 1916-1920 directeur van de glasfabriek Albert die onder andere flesjes maakte voor de Haarlemmer-Oliefabriek G. de Koning Tilly.

Plaats fabriek: Tuinlaantje 2-4.

Merk op flesje:

* MARSEILLE TILLY *

Datering flesje met naam: 1880?-1935.

Firma: Marseille Tilly van 1877- 1935.

Eigenaar: J.C.H.Marseille, na 1926 was de firma Jan Boogaard de eigenaar die zijn fabriek in de Kleine Houtstraat 85 vestigde beneden de fabriek van de vorige eigenaar Marseille.

Plaats fabriek: Kleine Houtstraat 85rood, ook kan in de De Witstraat een fabriek hebben gezeten, gezien de vondst van een hoeveelheid flesjes en een glazen adresbord met vergulde letters MARSEILLE TILLY erop (depot Bureau Archeologie Haarlem).

Merk op flesje:

* G. DE KONING TILLY * (hiervan zijn drie varianten bekend met kleine verschillen)

* HAARL. OLIE VAN

G. DE KONING TILLY *

* GENUINE TILLY *

* G.K.T. * (ook zonder punten)

* G K T * (in Jugendstil letters)

* G. KONING TILLY , * (waarbij de G de achternaam omkaderd).

Datering flesjes met naam: 1907-1930?

Firma: G. de Koning Tilly van 1906-1924. Van 1906-1921 ook wel N.V.

Oprechte Haarlemmer-Olifabriek w/h G.de Koning Tilly genoemd. Van 1924-

1934 genoemd N.V. Oprechte Haarlemmeroliefabriek en van 1936-1950 de

Opr. Haarlemmeroliefabriek. Bekend is nog een afgesloten flesje met etiket.

Op het etiket staat het wapen van Haarlem en de tekst: " Dit is oprechte

Haarlemmerolie der Oprechte Haarlemmer-Olifabriek Achterstraat 8-8A-8B

Haarlem" en het merk: G K T in Jugendstil letters. Dezelfde letters zijn ook

uitgevoerd in hakwerk op hetzelfde flesje. Dit merk in Jugendstil letters is ingeschreven als handelsmerk in 1930.

Eigenaar: S. Frank tot 1929, A. S. Frank tot 1940, na deze datum voert R. H. C. Frauendorf het bewind.

Plaats fabriek: Achterstraat 8-8B-8C.

Merk op flesje:

* GEBROEDERS WAANING TILLY *

* GEBR. WAANING TILLY

MADE HAARLEM HOLLAND * (deze tekst is in kleine letters rond de boven- en onderzijde van de fles aangebracht).

* W * of * M * (deze letter is aan de onderzijde van de bodem aangebracht.

Op dit nog ongeopende flesje bevindt zich een etiket waarop in het Duits de tekst: ECHTES Waaning's Tilly Oel met daaronder het logo van deze firma).

Datering flesjes met naam: 1897-1940?

Firma: Gebr. Waaning Tilly van 1897-1949. Van 1949-1956 Waanings

Haarlemmeroliefabriek. Tot 1980 genoemd Waaning's Pharmaceutische Fabriek.

Eigenaar: H. Waaning, W.J.W. Waaning. Plaats fabriek: Doelstraat 13.

Merk op flesje:

* Geen merk

Datering flesjes: ?

Firma: DAUDEY TILLY.

Eigenaar: J. H. Daudey?

Bekend is een nog afgesloten flesje met etiket. Op het etiket: "opregte Haarlemmerolie van Daudeij Tilly" met aan de linkerkant op het etiket een wapenschild tussen lofwerk met hierin twee leeuwen die een schild vasthouden en het jaartal 1612. Boven het schild een helm met daarop een vogel, onder het schild het woord "Fabriekswapen". Rechts op het etiket is het wapen van Haarlem aangebracht met eronder de tekst: "Vicit Vim Virtus". Aan de onderzijde van het flesje is een holte zichtbaar afkomstig van de bodemmal. Dit is het enige flesje met een dergelijke onderzijde die mij bekend is. Het logo op het flesje stelt het wapen van Delft voor, welke als gevelsteen nog aanwezig is in perceel Athoniestraat 33, vroeger de Achterstraat genaamd. Plaats fabriek: Achterstraat 33?

Merk op flesje:

* C. DE KONING EN TILLI * ?

Datering flesjes: 1926-1927.

Firma: C. de Koning en Tilli van 16-11-1926 tot begin 1927.

Eigenaar: C. de Koning en P. Tilli.

Bij inspectie door de overheid in 1926 bleek deze zaak niet betrouwbaar. De handelsnaam C. de Koning en Tilli leek teveel op de al reeds lang gevestigde firma C. de Koning Tilly die verderop in de straat zat. Ook bleek de heer De Koning timmermansknecht van beroep en de heer P. Tilli wafelbakker te Maastricht. Het perceel Achterstraat 33 werd door de heer Puts verhuurd aan J. H. Daudey, drogist, Kruisstraat 31. Ook bevond zich in perceel Achterstraat 33 geen kantoor, nog een fabriek of enige opslagplaats van Haarlemmerolie. Op de deur stond een bordje met de naam C. de Koning en Tilli en dat brieven bezorgd konden worden aan de Heerenweg 121.

Bekend van deze firma is nog een gebruiksaanwijzing met hetzelfde logo als op het ongebruikte flesje van de firma Daudey Tilly: een wapenschild met twee leeuwen die een schild vasthouden en het jaartal 1612.

Voor het logo van de twee leeuwen met schild heeft men als voorbeeld de gevelsteen van het perceel Achterstraat 33 genomen, alleen staat onder deze steen de verklarende tekst: INT WAPEN VAN DELF(T).

Vermoedelijk is bovengenoemde drogist J. H. Daudey ook de eigenaar geweest van de firma Daudey Tilly.

Plaats fabriek: Achterstraat 33, nu Antoniestraat 33.

Merk op flesje:

* WED. CLAAS TILLY * (ook wel met extra e achter WED)

Datering flesjes met naam: 1880?-1951.

Firma: De Weduwe Claas Tilly van 1825- 1951. Tot 1953 genoemd Haarlemmer Oliefabriek, Spaarne 69.

Eigenaar: o.a C. Gerben en H. Weijenbergh, later K. S. Samson.

In 1931 vindt er een wijziging plaats, dan treedt uit de zaak de medevennoot mevrouw de weduwe J. W. G. Droste.

Opmerkelijk is wel dat er in 1943 een advertentie is geplaatst waarin de laatste eigenaar van deze fabriek zijn stamboom vermeldde, waaruit blijkt dat hij en zijn voorgangers van de firma, afstammen van Claas Tilly!, uitvinder van de Oprechte Haarlemmer olie (Bulte p.105).

Plaats fabriek: Spaarne 69.

Merk op flesje:

* C. DE KONING TILLY * (ook wel zonder punt achter de C, of de letter A of cijfer 2 is in de bodem aangebracht. Ook bestaan er flesjes met een ril aan de bovenzijde van de hals voor het bevestigen van een touwtje).

* GEEN (deze noodflesjes waren kort en rond met op het etiket CDKT, mogelijk crises- of oorlogsjaren).

Datering flesjes met naam: 1880?-1940?

Firma: C. de Koning Tilly 1696 tot heden.

Eigenaar: oa. Claes Tilly (1696), Claes de Koning Cornelisz (Tilly) (1766), Eduard Lodewijk Willem van Dobben (1896), Rudy Alex Eduard Bernard van Dobben (heden?).

Met deze Claes Tilly is alles begonnen in Haarlem, in 1696 vond hij het middel uit wat door vele mensen in Europa zou worden gebruikt. De grote bekendheid van de Haarlemmerolie leidde ertoe dat er veel concurrentie onstond tot in het buitenland toe. Vooral in Haarlem was een ware concurrentiestrijd aan de gang over wie nou eigenlijk aanspraak kon maken de enige echte Tilly Haarlemmeroliefabrikant te zijn. Ondanks vele processen en aanvallen van andere fabrikanten wist de Firma C. de Koning Tilly zijn positie te behouden vanaf 1696 tot heden.

Plaats fabriek: Achterstraat 13, nu Antoniestraat 13.

Merk op flesje:

* JAN BOOGAARD * (opmerkelijk is dat de naam Tilly niet op deze flesjes voorkomt).

Datering flesjes met naam 1904?-1930.

Firma: Jan Boogaard 1753-1790?, daarna genoemd J. Boogaard en Zoon tot 1879?, vanaf 1904 genoemd Jan Boogaard tot 1906. Opmerkelijk is dat in deze periode het product bekend stond als Oprechte Witte

Haarlemmerolie van Jan Boogaard zonder de vermelding van de naam Tilly.

Eigenaar: Jan Boogaard (1753), Hendrik Boogaard (1770), Jan Boogaard (1820), Jacobus Boogaard Jansz. (1880), Jan Pieter Boogaard Pietersz., Dirk en Jan van Hemert tot 1906?

Plaats fabriek in 1904: Spaarne 97, in de jaren 1926 tot 1930 zat de Oprechte Haarlemmeroliefabriek J. Boogaard in de Kleine Houtstraat 85 onderin hetzelfde pand als de door de firma J. Boogaard overgenomen firma Marseille Tilly die boven zijn fabriek had.

Merk op flesje:

* HAARLEMMEROLIE

DE KONING TILLY * (flesjes met alleen de naam DE KONING TILLY zullen ook wel hebben bestaan).

Datering flesjes met naam: 1904-1906.

Firma: De Koning Tilly 1904-1906.

Eigenaar: C. J. Paulen Sr. en Jr.

Plaats fabriek: Antoniestraat 8b, waar een jaar later de firma G. de Koning Tilly werd gevestigd.

Merk op flesje:

* HOLLAND *

Datering flesjes met naam: 1908-1940?

Firma: Klaas Tilly 1908-1931, hierna genoemd de NV. Maatschappij tot voortzetting der zaken gedreven onder de handelsnaam van Klaas Tilly, van 1931-1950, daarna genoemd Maatschappij tot voortzetting der zaken gedreven onder de handelsnaam van Klasolem. In 1973 werd de onderneming verplaatst naar Amsterdam. Bekend is nog een afgesloten flesje met etiket. Op het etiket: het wapen van Haarlem en de tekst: " Klaas Tilly Brand Haarlem Holland The Netherlands Haarlem Oil ".

Eigenaar: firma J. W. Merkelbach, later J. C. H. Heezius.

Plaats fabriek: Zuider Buiten Spaarne 65c later, Schalkwijkerweg 79.

Merk op flesje:

* onbekend

Datering flesjes met naam: 1905-1951?

Firma: Oudthuis Tilly Haarlemmeroliefabriek 1905- 1951.

Eigenaar: H. J. Feije, koopman en expediteur van beroep, in 1946 wordt de zaak voortgezet door N. J. F. Moens. Het oliebedrijf is in 1951 opgeheven.

Plaats fabriek: Lange Annastraat 29.

Merk op flesje:

* onbekend

Firma: Reform Tilly ?

Over dit merk is behalve een proefdruk voor een reclamebord niets bekend. Op de reclame zien we in een schild het portret van een man met de verklarende tekst: Jacobus Provoost Tilly. Deze (nep) Tilly zal dan ook de uitvinder zijn geweest van dit Haarlemmerolieproduct genaamd Reform Tilly. Verder zien we op de proefdruk een flesje met etiket. Op het etiket staat het wapen van Haarlem, de naam Reform Tilly en de tekst: Oprechte Haarlemmerolie voorzien van dit etiket echtheid gewaarborgd. Aan de rechterzijde op de proefdruk zijn diverse zinnen in verschillende lettertypes gedrukt, waaruit gekozen kon worden welke tekst het best op het reclamebord tot uiting kwam. Interessant is dat met potlood aantekeningen zijn gemaakt over de lay-out van de reclame met in het bijzonder de zin: kleine siempel goet voor te verstaan voor de boeren. Zeker is dat de reclame was bedoeld voor de Zuid-Afrikaanse markt. Of dit een succes is geweest is niet bekend.

Merk op flesje:

* onbekend

Firma: Oprechte Haarlemmeroliefabriek Jan Tilly Claesoon van 1925 tot 1930.
Het bedrijf had tot doel het fabriceren van geneesmiddelen, maar speciaal het product Oprechte Haarlemmerolie.

Eigenaar: H. de Lugt, van beroep smid bij de Nederlandse Spoorwegen, J. V. Kramer en J. Koome.

Plaats fabriek: Damaststraat 44 of Papentorenvest 3.

Merk op flesje:

* onbekend

Firma: Gebroeders Tilly, ook wel geheten de Gebroeders de Koning Tilly 1910-?

Eigenaar: firma van der Aa Houtzager en co.

Plaats fabriek: onbekend.

Merk op flesje:

* onbekend

Firma: C. van Dobben 1930-?

Eigenaar: onbekend.

Plaats fabriek: onbekend.

BIJLAGE 2

Berichten uit de jaarverslagen van de Kamer van Koophandel en fabrieken voor Haarlem en omstreken voor een overzicht van de diverse bedrijven van de Haarlemmerolieindustrie.

1905 p.45. De toestand van deze tak van industrie wordt goed genoemd. Door de consul-generaal der Verenigde Staten te Amsterdam werden inlichtingen verzocht betreffende de verkoop van Haarlemmerolie in de VS, deze werden voor zover mogelijk verschaft.

1913 p.34. Wat deze tak van nijverheid betreft werd de toestand in het algemeen bevredigend en vooruitgaand genoemd.

1920 p.51. Dit jaar ging deze nijverheid weer achteruit door de lage valuta's. Het aantal arbeiders verminderde van 4 tot 1.

1922 p.115. De NV fabriek van oprechte Haarlemmerolie v.h. Claes Tilly te Haarlem is van oordeel, dat de toestand in het bedrijf gaandeweg vooruitgaand is, dank zij de geleidelijke opheffing van verschillende invoerbepalingen in andere landen.

1922 p.116. De firma Gebr. Waaning Tilly te Haarlem wijst op de verminderde koopkracht in het buitenland, waardoor ondanks alle moeite, de omzet van voor de oorlog bij lange na niet is bereikt.

1922 p.116. De NV Oprechte Haarlemmer-Olifabriek v.h. G. de Koning Tilly te Haarlem, breidde in 1922 hare zaken uit, eensdeels door verbetering van het fabrikaat, anderdeels door het maken van een meer passende reclame. Ook de export gaf reden tot tevredenheid. De onderneming werkte steeds op volle kracht, terwijl geen der onderdelen stil stond.

1922 p.116. De firma C. De Koning Tilly te Haarlem deelt mede, dat de toestand in haar bedrijf, in 1922, bevredigend was. Gedurende het gehele jaar werd met een normaal aantal arbeidskrachten gewerkt.

1923 p.58. De toestand in de Haarlemmeroliefabrieken was in 1923 bevredigend. De export breidde zich uit. De schommelende valuta's waren nadelig en oorzaak dat het bedrijf niet in alle opzichten lonend was.

Waarnemingen en onderzoek in Haarlem-Noord en Haarlem-Centrum

J. de Jong

Behandeld worden in 1960-1970 verrichte waarnemingen, die niet of slechts tendele ergens zijn vermeld. In Haarlem-Noord betreft het waarnemingen in ontgravingen voor de aanleg van een gaspersleiding. Het verkende traject loopt vanaf het Stuyvesantplein, langs het gebied rond de Stadskweektuin en verder via de Kleverlaan/Kloosterstraat naar het oosten in de richting van het Spaarne. Het tracé doorsnijdt de Haarlemse duinrug vanuit de westelijke strandvlakte tot in het overstoven veengebied bij de overgang naar de oostelijke strandvlakte. Hierbij worden naast de geologische opbouw onder andere ook nadere gegevens vermeld over de vindplaats van potbekeraardewerk bij de Schoterweg.

In en om het centrum van de stad komen gegevens aan de orde verkregen bij rioleringswerkzaamheden langs de noordzijde van de Nieuwe Gracht en bij de renovatie van de Korte Jansbrug. Verder worden waarnemingen behandeld in bouwputten voor de uitbreiding van het Gerechtsgebouw, de aanleg van een brandblusinstallatie op de Grote Markt en een verbouwing aan de Gedempte Oude Gracht.

INLEIDING

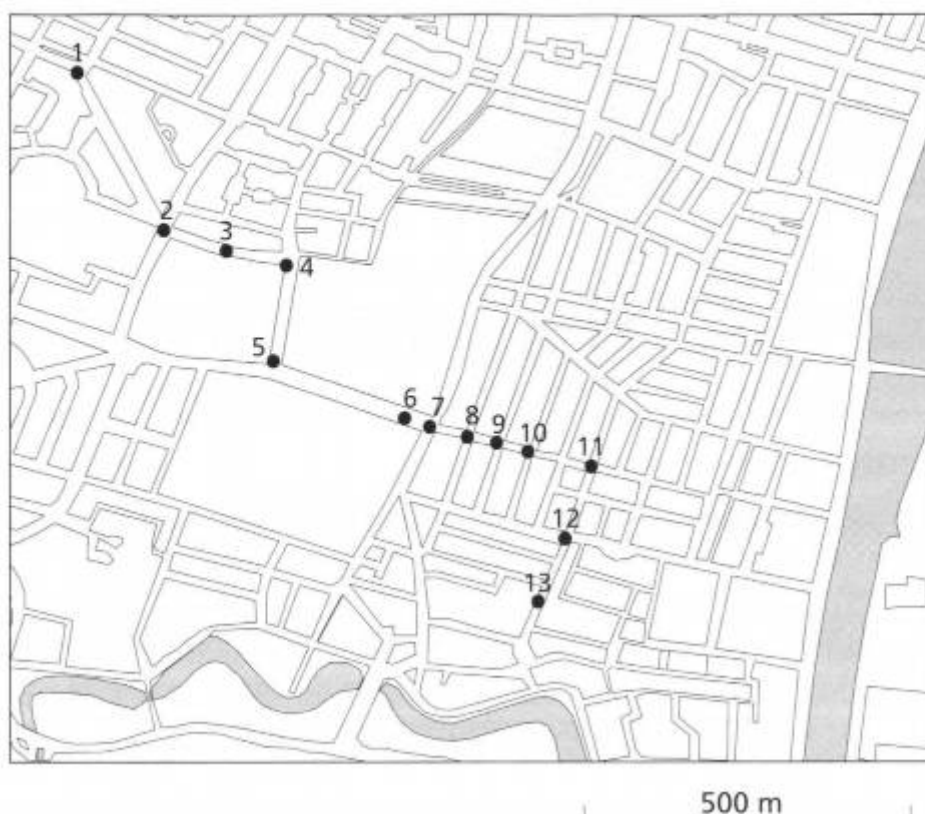
In Haarlem werden in de loop van de jaren diverse waarnemingen gedaan in ontgravingen ten behoeve van rioleringen, de aanleg van leidingen of bouwwerkzaamheden. In een aantal gevallen werd ook enig specialistisch onderzoek verricht. De resultaten hiervan werden niet of slechts in een globale context vermeld. Bij de waarnemingen werd naast de geologische positie ook aandacht aan bewoningssporen besteed. De ouderdom en genese van deze geologisch relatief jonge afzettingen is voor de samenhang met bewoning van groot belang, evenals dat omgekeerd het geval is. Om de leesbaarheid te bevorderen zijn niet alle profielbeschrijvingen in de tekst opgenomen, maar voor een deel als bijlage weergegeven.

HAARLEM-NOORD GASPERSLEIDING

In 1963 vonden in Haarlem-Noord ontgravingen plaats voor de aanleg van een gaspersleiding. Enkele waarnemingen werden in de maanden september en oktober van dat jaar verricht in een traject vanaf het Stuyvesantplein in oostelijke richting langs de omgeving van de Stadskweektuin, de zuidzijde van de Kleverlaan, de kruising met de Schoterweg en verder langs de Kloosterstraat in de richting van het Spaarne (afb. 1). Het gaat om incidentele, vaak slechts globale waarnemingen, die zich overwegend beperkten tot de diepte van de sleuf, waarbij deze in een enkel geval door graven en boren tot op grotere diepte werd verkend. De diepten zijn opgegeven in meters onder het maaiveld. Er werd niet gewaterpast. Wel werd een aantal hoogten t.o.v. NAP verkregen via het personeel dat bij de technische uitvoering betrokken was. Over het gehele traject zal het maaiveld veelal rond 0.50m +NAP liggen. De enigszins vereenvoudigde opbouw bij de waarnemingspunten is weergegeven in een op grond van deze punten geconstrueerd geologisch profiel (afb. 2).

Hoek Stuyvesantplein/ Duinoordstraat

Hier werd geen gedetailleerde profielbeschrijving opgemaakt. Maaiveld 0.46m +NAP. Onder ongeveer 1.50m geroerd materiaal bevindt zich veen van 1.50-ca.3m -maaiveld. In dit voor de strandvlakte kenmerkend profiel kon het onder het veen aanwezige materiaal niet worden bestudeerd.

Afb. 1. Locaties van de in het artikel behandelde waarnemingspunten in Haarlem-Noord; vereenvoudigde noordgerichte topografie naar toestand in 1968.

1. Hoek Duinoordstraat/Stuijvesantplein; 2. Hoek Marnixstraat/Kweektuinstraat; 3. Kweektuinstraat (midden); 4. en 5. Ter Spijtsstraat resp. noord- en zuidoende; 6. Kleverlaan nabij Schoterweg; 7. Schoterweg; 8. Kloosterstraat/Generaal Cronjéstraat; 9. Kloosterstraat/Generaal Bothastraat; 10. Kloosterstraat/Generaal de la Reystraat; 11. Kloosterstraat/President Steynstraat; 12. President Steynstraat/Paul Krügerstraat; 13. President Steynstraat (zuidelijk deel).

Hoek Marnixstraat/Kweektuinstraat

Profielbeschrijving zie bijlage (p.88). Het betreft hier een strandvlakteprofiel, mogelijk gezien de relatief geringe dikte van het veen (0.90m), gelegen op de flank van de strandwal. Hoewel de boven het veen gelegen klei in geroerde positie aanwezig is, behoort deze mogelijk toch tot het laatmiddeleeuwse kleidek dat in het noordelijk deel van de strandvlakte aanwezig is. De profielopbouw op deze locatie is ook van belang in verband met de geologische positie van het terrein bij het Huis ter Kleef. Het aldaar in het duinzand ingeschakelde

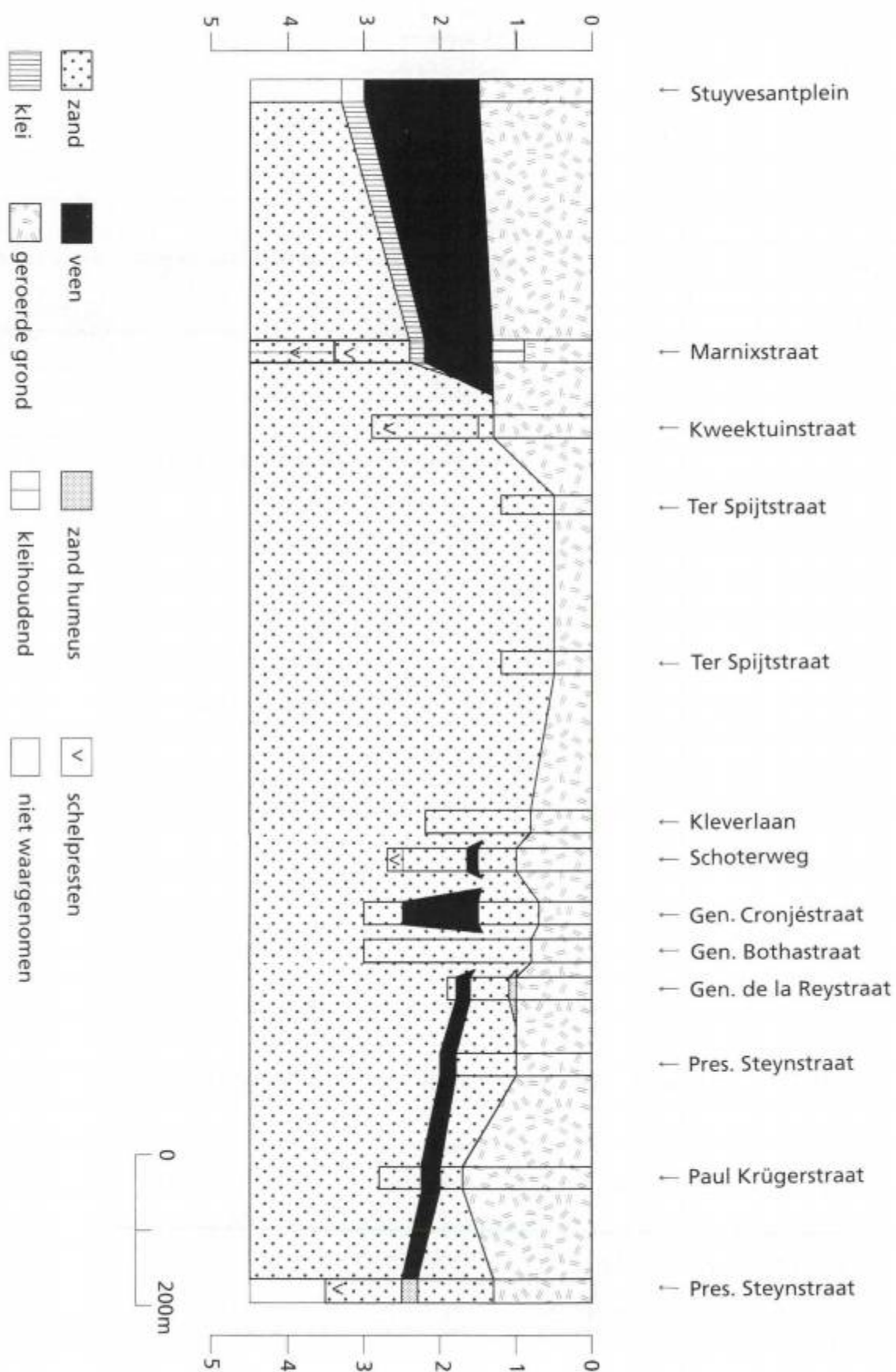
veen (circa 1m-NAP) is mogelijk een uitloper van het strandvlakteveen.

Kweektuinstraat

Locatie: midden achter de Stads-kweektuin.

0.00 - 1.30m	zand, geroerd
1.30 - 1.50m	zand, matig fijn, grijs, duinzand
1.50 - 2.90m	zand, iets grover dan meest voorkomend duinzand.

Aan de bovenkant, op 1.50m een dun, iets donkerder gekleurd en mogelijk iets slibhoudend laagje. Aan de basis enig schelpgruis, geen hele of grove resten van schelpen.

Afb. 2. Haarlem, gaspersleiding 1963. Geologisch profiel geconstrueerd aan de hand van de daarin aangegeven waarnemingspunten. Diepten in meters t.o.v. het maaiveld.

Het gaat hier om een strandwalprofiel, waarbij de basis vermoedelijk reeds een zeeafzetting is. Het dunne laagje op 1.50m kan op een stilstandsfase in de afzetting wijzen, zoals elders veenlaagjes aan kunnen geven, maar dit is hier niet met zekerheid te bepalen.

Ter Spijtsstraat (Westzijde)

Algemeen beeld (afb. 3):

0.00 - 0.50m zand geroerd

0.50 - 1.20m zand, matig fijn, blond, duinzand

Langs deze straat varieert de dikte van de geroerde toplaag enigszins. Op circa 1.10m bevindt zich over de gehele lengte van de sleuf op verschillende plaatsen een slibhoudend, iets humeus bandje, soms bestaande uit twee dunne bandjes, soms ook in de vorm van een iets dikker vuilgrijs zandlaagje, maar ook plaatselijk slechts herkenbaar als een zone met een roestkleurige ijzeraanrijking. In het noordelijk deel van de Ter Spijtsstraat kwamen twee komvormige insnijdingen voor (locatie niet exact opgenomen). De geroerde bovengrond liep hier overheen gelijk elders in de sleuf. Insteken werden niet opgemerkt.

Afb. 3. Ter Spijtsstraat, langs de Stadskweektuin. Overzicht van de sleuf met het meest algemeen voorkomende profiel in noordelijke richting. Het in het duinzand op vele plaatsen aanwezige onduidelijke niveau is hierbij niet zichtbaar.

Profielbeschrijving in het centrum van een der kommetjes (Afb. 4):

0.00 - 0.55m zand geroerd

0.55 - 1.20m opvulling kom, waarvan:

0.55 - 0.90m zand kleiig met verspreid enig rood baksteen-
gruis, geroerd (?)

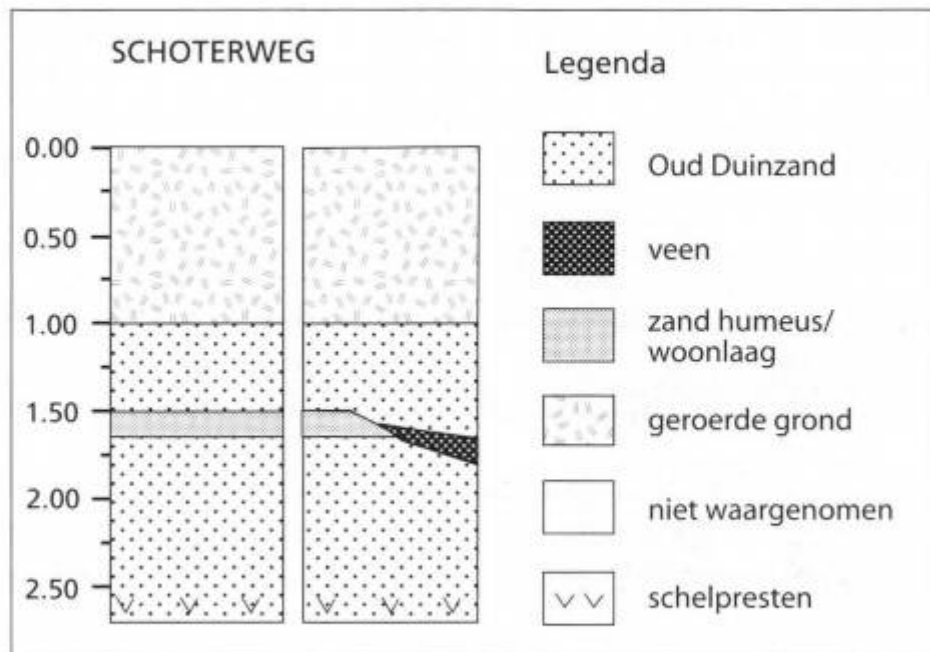
0.90 - 1.20m zand met van 1.09 - 1.20m venige klei met rietresten

1.20 - 1.30m zand, grijsblond, matig fijn

Afb. 4. Ter Spijtsstraat, noordelijk deel. Insnijding (kommetje) als in de tekst genoemd.

Afb. 5. Schoterweg.
Vereenvoudigde profielopbouw.

Een tweede kommetje is iets minder diep en heeft een meer zandige vul-
ling, die aan de basis (circa 10cm)
venig is.

Mede doordat de tegenoverliggende
wand van de sleuf dieper vergraven
was, kon niet bepaald worden, of
het hier om komen of geulen gaat,
al zou qua habitus mogelijk een
voorkeur voor geultjes zijn te geven.
Zowel de klei aan de basis in de ene,
als het venige zand in de andere, lijkt
een autochtoon sediment. De bete-
kenis en ouderdom van deze voorko-
mens lijkt alsnog onduidelijk, waarbij
toch met een sterk antropogene
invloed rekening dient te worden
gehouden.

Kleverlaan (zuidzijde)

Vanaf ongeveer de de Ripperda-
kazerne, treedt langs de zuidzijde
van de Kleverlaan tot aan nabij de
Schoterweg geen belangrijke wijzi-
ging in de profielopbouw op. Er komt
over het algemeen een vrij dikke
(circa 0.80m) toplaag van geroerd
materiaal voor op duinzand, waarin
plaatselijk een onduidelijk humeus/
slibhoudend niveau herkenbaar is. Er
werden geen kenmerken voor prehis-
torische bewoning opgemerkt.

Nabij de Schoterweg werd het vol-
gende profiel beschreven:

0.00 - 0.80m geroerd materiaal,
overwegend zand

0.80 - 2.20m zand, matig fijn, geel-
blond, duinzand; op
1.50m een onduidelijk,
iets slibhoudend, iets
donkerder gekleurd
niveau.

Schoterweg

In het verlengde van de Kleverlaan
bevond zich in de westelijke helft
van de Schoterweg een in duinzand
ingeschakeld humeus niveau, dat
naar het westen overging in een
dieper gelegen komvormig veen-
laagje (afb. 5). Op de overgang van
het humeuze zand naar het veen
werden fragmenten van neolithisch
potbekeraardewerk aangetroffen
(Jelgersma et al. 1970, p.138, Fig.
35; de Jong, 1971, p.127, Fig. 6 en
7). In het humeuze deel van de laag
komen verspreid houtskooldelen
(spikkels) voor. Er werden verder
geen duidelijke sporen van menselij-
ke activiteiten opgemerkt. De foto's
van de afbeeldingen 6 en 7 geven
een beeld van de destijds aanwezige
situatie. Verder is op bijlage (p.88)

Afb. 6. Schoterweg. Overzicht van de werkzaamheden vanaf de kruising naar het westen (Kleverlaan). De onderzoekslocatie is uiterst linksonder, waar de profielopbouw echter slecht zichtbaar is.

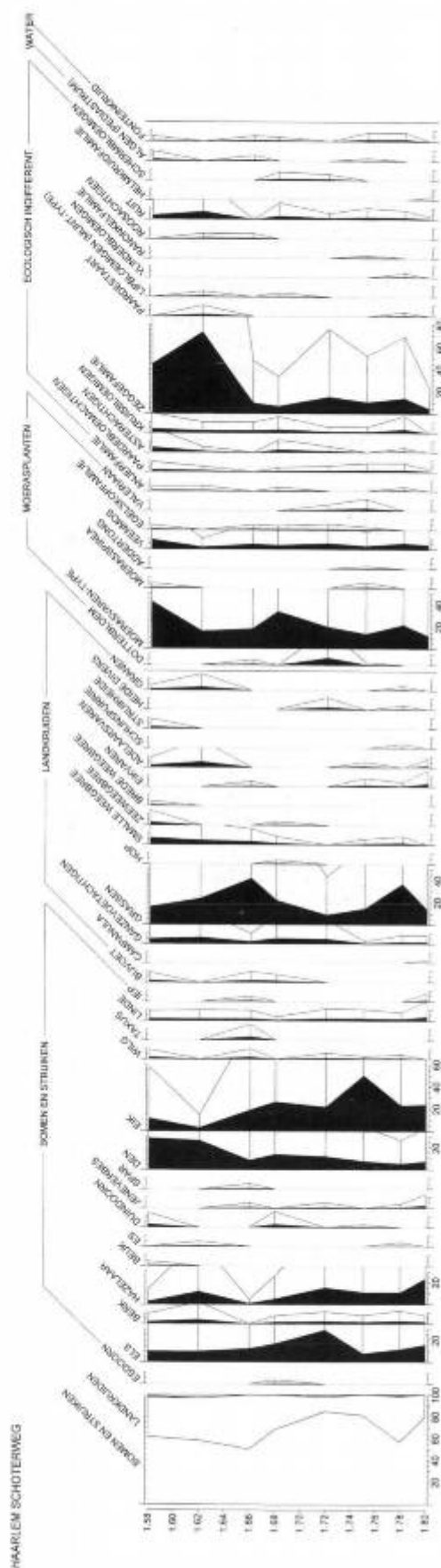
Afb. 7. Schoterweg. Detail van het humeuze traject in de zuidkant van de sleuf. Achter de plank rechts begint de overgang naar het veen. Daar werd ook het aardewerk aangetroffen.

een profielbeschrijving weergegeven van een punt direct oostelijk van het veenvoorkomen.

Pollenanalytisch onderzoek (afb. 8)

Dit onderzoek geeft aan, dat tijdens de veenvorming (1.66 - 1.78m -maai-veld) in de omgeving redelijk veel bos aanwezig is, waarin eik, els en hazelaar belangrijke componenten zijn. Daarnaast komt ook duinstruweel voor (duindoorn, jeneverbes). Er is een betrekkelijk geringe invloed van de

mens in de vorm van onkruiden/ruderaalplanten (zoals weegbree, ganzenvoetachtigen, composieten). In het bovenste deel van het diagram (1.58 - 1.66m -maai-veld: zand humeus) nemen de boscomponenten af en bestaat een meer open landschap, waarin de aanwezigheid van de mens een belangrijke rol speelt. Deze invloed, die zich boven in het veen reeds in geringere mate manifesteert, uit zich door de deels aanzienlijke waarden van smalbladige weegbree en granen (landbouw s.l.),

alsmede door de hoge waarden van onkruiden/ruderaal/tredplanten (bijvoet, ganzevoetachtigen, composieten, adelaarsvaren e.d.).

C14-ouderdomsbepaling

Zoals ook reeds in de bovengenoemde publicaties vermeld, werd uit de basis van het veen een C14-ouderdomsbepaling verkregen, waarvan hier voor de volledigheid de verdere gegevens worden gegeven.

Naam: Haarlem Schoterweg

Diepte: 1.75 - 1.78m - maaiveld = ca. 1.25 - 1.28m -NAP

Materiaal: veen zandig

Uitkomst: 3685±40BP GrN-4635

Gecalibreerd: 2186 - 1942 v. Chr. (2 sigma)

Kloosterstraat/Cronjéstraat

Opname gemaakt in een put in de sleuf langs de zuidzijde van de Kloosterstraat op de kruising met de Cronjéstraat. De locatie bevindt zich aan de uiterste oostzijde van de Cronjéstraat.

Profielbeschrijving:

0.00 - 0.70m zand, geroerd

0.70 - 1.50m zand, matig fijn, blond (duinzand); op 1.20m een bruin ijzerhoudend bandje

1.50 - 1.80m veen, top zandig

1.80 - 2.05m veen, sterk zandig

2.05 - 2.25m veen

2.25 - 2.50m zand, lichtgrijs

In het midden van de Cronjéstraat, destijds niet goed toegankelijk, lag de basis van het veen nog circa 50 cm dieper.

Afb. 8. Schoterweg. Pollendiagram van het onderzochte traject. Onder duinzand 1.58 - 1.66m zand humeus, onregelmatig gelaagd; 1.66 - 1.78m zandig veen; 1.78 - 1.80m zand iets humeus, enige uitlogingsverschijnselen.

Afb. 9. Kloosterstraat. Overzicht in oostelijke richting voorbij de Cronjéstraat.

Opvallend hier is de dikke laag organogeen materiaal, in de beschrijving als veen aangegeven. Deze heeft een dikte van 0.75m, maar op de diepst waargenomen plaats circa 1.25m. Bij de opname is er aan gedacht dat dit veen verband zou kunnen houden met het veenlaagje hiervoor behandeld op de Schoterweg. Dit behoeft echter niet het geval te zijn, daar een directe verbinding in het tussengelegen traject langs de Kloosterstraat niet kon worden waargenomen. Er kan verder gedacht worden aan een gelijk voorkomen als de duindellen gevormde veentjes als bij de Grote Markt (Brinkmann) en bij het NS station, waarvan het onderhavige in het verlengde ligt. Het kan suggereren, dat eertijds in het midden van de Haarlemse duinrug een rij (min of meer aaneengesloten?) depressies aanwezig was. Dit zou van invloed kunnen zijn op het inzicht in de genese van de duinrug en mogelijk ook van de daaronder gelegen eigenlijke strandwal. De gegevens hierover zijn echter te beperkt om hieruit conclusies te kunnen trekken aangaande de complexe vorming van de zandrug waarop Haarlem ligt. Het hierboven als veen aangegeven materiaal heeft een fijne structuur,

waardoor overwogen zou kunnen worden, of het hier nog om gyttja (detritus, sapropeel) zou kunnen gaan. Het verschil, vooral in het duinmilieu, is op veldkenmerken soms moeilijk te zien. Gytja, bezinksel in vaak dieper water, geeft een afwijkende genese aan ten opzichte van veen, dat een langzaam gevormde opeenhoping van terplaatse gegroeide en afgestorven plantenresten is. Mede in dit verband is nog aan de mogelijkheid gedacht, of hier nog een verband zou kunnen bestaan met een put of vijver van het vroeger in de nabijheid aanwezige klooster der Regulieren en het later uitgestrekte landgoed. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk, vermoedelijk reeds door zijn ligging, maar vooral ook omdat het organogene materiaal met duinzand is overdekt en daardoor veel ouder moet zijn. Daarnaast werden geen archeologica of andere aanwijzingen voor menselijke activiteiten opgemerkt.

Kloosterstraat/Generaal Bothastraat (Afb.9)

Onder 0.80m geroerd materiaal tot 3.00m zand, matig fijn blond (duinzand). Op ca. 1.30- 1.50 m, iets lemig onduidelijk laagje.

Kloosterstraat/Generaal de la Reijstraat

0.00 - 1.00m	zand geroerd, humeus
1.00 - 1.10m	zand humeus, bodem, niet geroerd
1.10 - 1.50m	zand matig fijn, enkele roestlaagjes, duinzand
1.50 - 1.60m	zand, iets lemig, humeus, slechts over korte afstand te zien
1.60 - 1.80m	zand, gyttjahoudend
1.80 - 1.90m	zand blond (duinzand)

Kloosterstraat/President Steynstraat

Over het traject van hoek Kloosterstraat tot aan hoek Paul Krügerstraat: Variërend 0.70 à 1.00m geroerde bovengrond. Hieronder tot ca. 1.80m zand (duinzand). Op 1.80m gyttja.

President Steynstraat/Paul Krügerstraat

0.00 - 1.70m	geroerd kleiig zand en weinig materiaal
1.70 - 2.00m	zand, matig fijn, grijs
2.00 - 2.25m	veen/gyttja
2.25 - 2.80m	zand, matig fijn, grijs

President Steynstraat no. 11-13

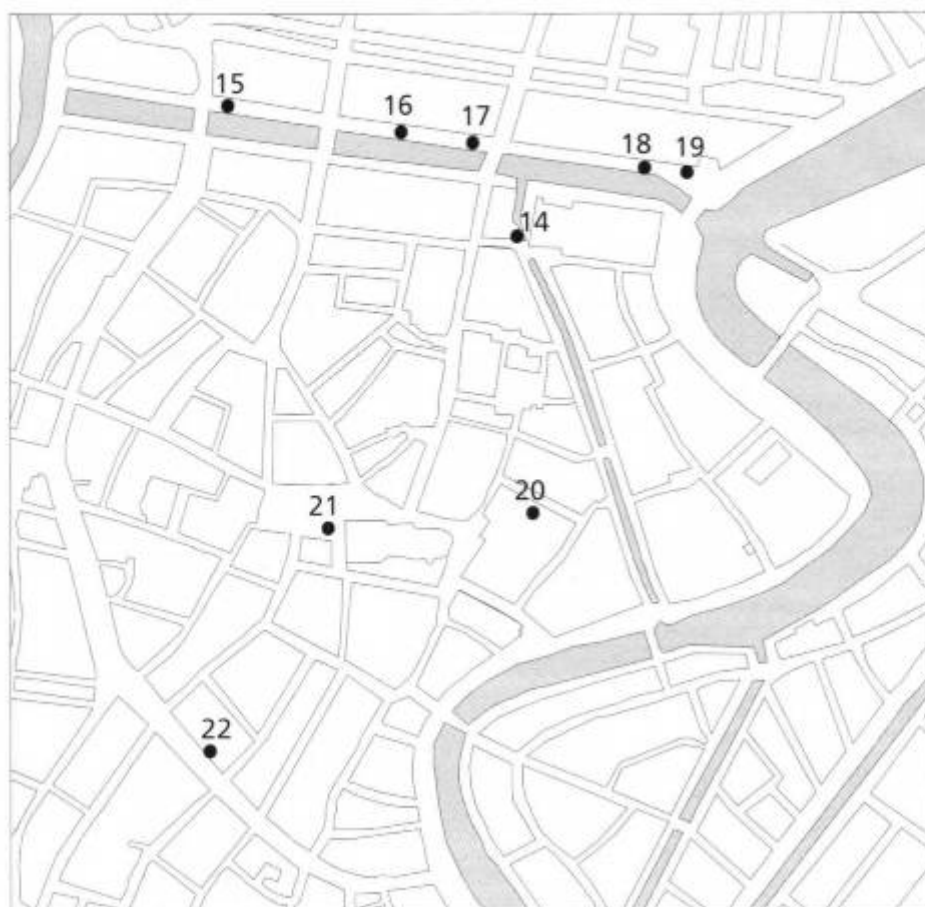
0.00 - 1.30m	zand geroerd
1.30 - 2.30m	zand, matig fijn, blond (duinzand)
2.30 - 2.50m	zand, gyttjahoudend, humeus
2.50 - 3.50m	zand, matig fijn, grijsblond (duinzand); aan de basis een enkele schelprest, o.a. kokkel, mogelijk zeeafzetting, maar nog niet volkomen duidelijk

Samenvatting gaspersleiding

De profielen, hoewel ondiep en met een over het algemeen vrij dikke geroerde bovengrond, geven toch een beeld over een belangrijk deel van de Haarlemse duinrug/strandwal (afb. 2). Vanuit de strandvlakte in het westen blijkt, dat de overgang naar de strandwal in het westelijk deel van de Stadskweektuin plaatsvindt. In

dit deel tot aan de Schoterweg ontbreken duidelijke inschakelingen van veenlaagjes in het duinzand, al werd hier maar op een enkele plaats informatie van wat grotere diepte verkregen. De schelphoudende afzetting (bovenkant van de eigenlijke strandwal) komt op een diepte voor van iets minder dan 3m – maaiveld. Wat de “kommetjes of geultjes” in de Ter Spijstraat betekenen is niet duidelijk. Hierbij is vooral de aanwezigheid van klei in de basis van de vulling raadselachtig. Mogelijk dat deze nog verband kunnen houden met de Spaansevaart die hier eertijds in de omgeving aanwezig was. De hoge ligging van de basis van het veen bij de waarneming in de Marnixstraat is niet gemakkelijk te verklaren, daar dit niet op duinzand ligt, maar op een zeeafzetting. Het is niet aannemelijk, dat een verschil in maaiveldshoogte hierbij een rol speelt.

Bij de Schoterweg en de Cronjéstraat komen inschakelingen van veen in eertijds aldaar aanwezige (natte) duinkommen voor. Hierbij is die van de Schoterweg gekenmerkt door de aanwezigheid van neolithisch potbekeraardewerk. Pollenanalytisch onderzoek van het veen wijst aanvankelijk op een nog aanzienlijk bebost gebied, dat later overgaat in een meer open vegetatie met sterke invloeden van bewoning. Het ingeschakelde veen in duinzand in de Cronjéstraat is opvallend door zijn dikte. Direct ten oosten daarvan komt nog een duinprofiel zonder veeninschakeling voor. Het deel vanaf de La Reijstraat tot aan het einde van de opnamen is gekenmerkt door min of meer aaneengesloten dunne venige of humeuze inschakelingen in het duinzand. Het geeft duidelijk een overstoven deel op de overgang naar de oostelijke strandvlakte weer. De betekenis van de onduidelijke niveaus, die vooral boven in het duinzand in het deel ten westen van de Schoterweg aanwezig zijn, is niet

Afb. 10. Locaties van de in het artikel behandelde waarnemingspunten in Haarlem-Centrum; noordgerichte topografie naar toestand in 1968.

Nummering locaties aansluitend op die van afbeelding 1:

14. Korte Jansbrug; 15. Nieuwe Gracht 102; 16. Nieuwe Gracht 80; 17.

Nieuwe Gracht 60; 18. Nieuwe Gracht 18-20; 19. Nieuwe Gracht 8 (6-10);

20. Rechtbank; 21. Grote Markt brandblusinstallatie; 22. Gedempte Oudegracht 89.

250 m

zeker. Het kan hier om een bodemkundig fenomeen gaan, zoals uitspoelingshorizonts (kalk, ijzer), waarbij verband met (voormalige) grondwaterstanden bestaat. In dat geval hebben ze geen stratigrafische betekenis. Er zijn echter enkele voorkomens, waarbij toch aanwijzingen voor een fasering in de duinvorming zijn. Dergelijke niveaus kunnen echter ook gevoelig zijn voor het neerslaan van bovengenoemde mobiele chemische verbindingen, waarbij in dat geval zowel van het ene als het andere sprake zou kunnen zijn.

HAARLEM CENTRUM (AFB. 10)

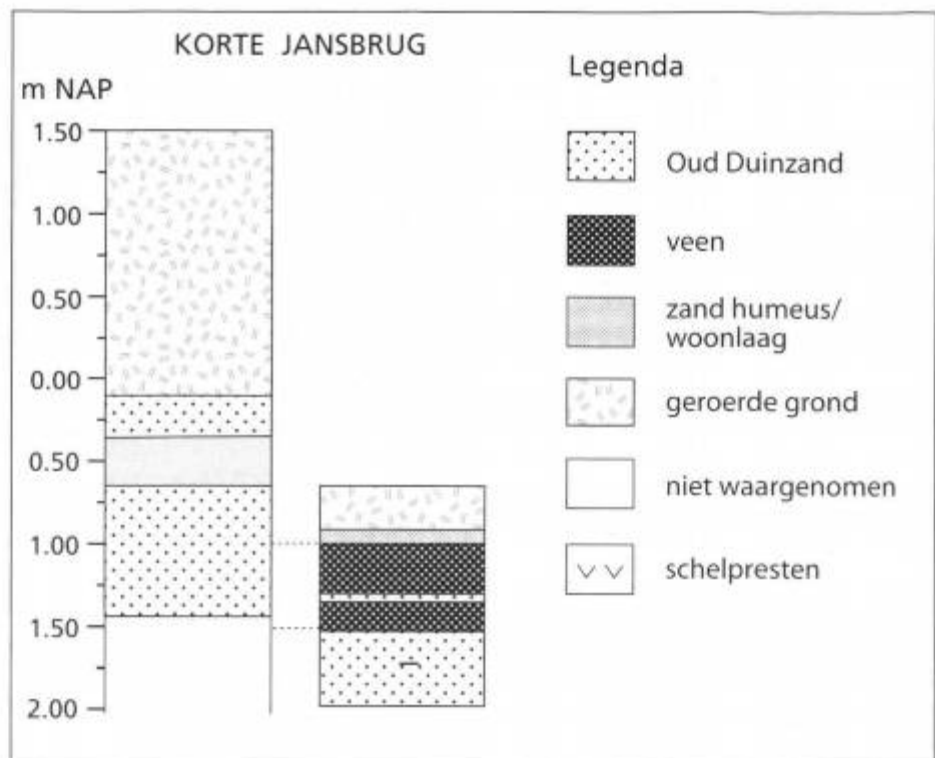
Korte Jansbrug

In ontgravingen ten behoeve van de aanleg van een nieuwe brug over de Bakenessergracht bij de Korte

Jansstraat/Zakstraat werden in augustus 1968 enkele waarnemingen verricht. De context van het onderzoek en vooral ook de waardevolle waarnemingen in verband met de middeleeuwse positie van deze plek werden reeds door Schimmer (1981) behandeld. Hier wordt iets verder ingegaan op de opbouw van een deels goed ontsloten profiel (afb. 11) langs de westzijde van de Bakenessergracht en lopende van ongeveer het midden van de Korte Jansstraat (rioolput) over circa 15m in noordelijke richting. Vooral van belang was de aanwezigheid van een in duinzand ingeschaalde vrij dikke prehistorische woonlaag (profielbeschrijving zie bijlage pag.88).

De woonlaag van (0.25 - 0.60m) was aan de onderzijde het meest humeus

Afb. 11. Korte Jansbrug. Tekening profiel met woonlaag aan de westzijde (links) en dat met ingeschakelde veenlaagjes aan de oostzijde van de brug en gracht.

ontwikkeld. In de onregelmatige figuraties aan de basis waren op enkele plaatsen eergetouwsporen te herken-

Afb. 12. Korte Jansbrug. Overzicht ontgraving met onder de damwand de in duinzand ingeschakelde donkerder gekleurde prehistorische woonlaag. Links de voorgevels van de panden aan de zuidzijde van de Korte Jansstraat. (zelfde foto als in De Jong, 1971, p.132).

nen (Schimmer, 1981, p.16, Afb. 8), maar veel van de sporen waren van andere aard en hielden vermoedelijk verband met graafwerkzaamheden (afb. 12 en 13).

De aangetroffen kleine stukjes aardewerk van zachtgebakken, deels met kwartsverschaald prehistorisch aardewerk, maken het niet mogelijk een nadere ouderdom of cultuur aan te duiden.

C14-ouderdomsbepaling

Een C14-bepaling werd verricht aan houtskool uit het onderste deel van de woonlaag van 0.25 - 0.60m (= 0.55 - 0.70m -NAP) met als uitkomst 2820 ± 40 BP (GrA-17614). Dit is omgerekend (Cal, 1 sigma) 1002 - 914 v. Chr.

Qua datering wijst dit op de Late Bronstijd. Het wordt langzamerhand duidelijk, dat in deze omgeving op de Haarlemse duinrug ("strandwal") in de Bronstijd de bewoning intensief is geweest. Bij de op betrekkelijk korte afstand van de Korte Jansbrug aangetroffen prehistorische bewoning in de bouwput voor het verpleeg-

huis van de Hervormde Gemeente (Janskliniek) aan de Jansweg/Ridderstraat komt een gelijkende bewoning op een weinig afwijkende diepte voor. Op grond van de C14-bepalingen dateert de bewoning daar uit een ouder deel van de Bronstijd en werd aldaar afgebroken door vernatting van het milieu, resulterend in veengroei (vanaf 2640 ± 40 BP) (de Jong, 1989, p. 31).

Mogelijk heeft de bewoning zich daarna verplaatst naar de Korte Jansbrug en heeft zich daar nog enige tijd kunnen handhaven. Naast oudere fasen van de Bronstijd, kan uit combinatie van C14-bepalingen en pollenanalytische gegevens worden geconcludeerd, dat op de Grote Markt en bij Brinkmann ook bewoning in de Late Bronstijd plaatsvond (de Jong, 1973, p. 241, Fig. 4 en de Jong, 1980, p.8-11). Op archeologische gronden is aangetoond dat aldaar vanuit het Laat- Neolithicum en tijdens verschillende fasen van de Bronstijd en de IJertijd bewoning plaatsvond (Woltering, 1980, p.17-22).

Ook op het Stationsplein is een Bronstijdwoonlaag ouder. Wel ligt een C14-datering van aldaar later gevormd veen, waarin op pollenanalytische gronden nog duidelijke invloed van bewoning in de omgeving aanwezig is, in een orde van grootte als bij de Korte Jansbrug (2810 ± 70) (de Jong, 1985, p.30, afb. 5).

Zoals boven reeds aangehaald heeft in dit centrale deel van de stad in de Bronstijd een intensieve bewoning plaatsgevonden. Helaas is door het gebrek aan aardewerk en sporen van bebouwing weinig bekend over de culturele aspecten daarvan.

Aan de overkant (oostzijde) van de bouwput/brug, ongeveer in het verlengde van de noordzijde van de Zakstraat, kwamen in duinzand ingesloten veenlaagjes voor (afb. 11). De volgende profielbeschrijving werd

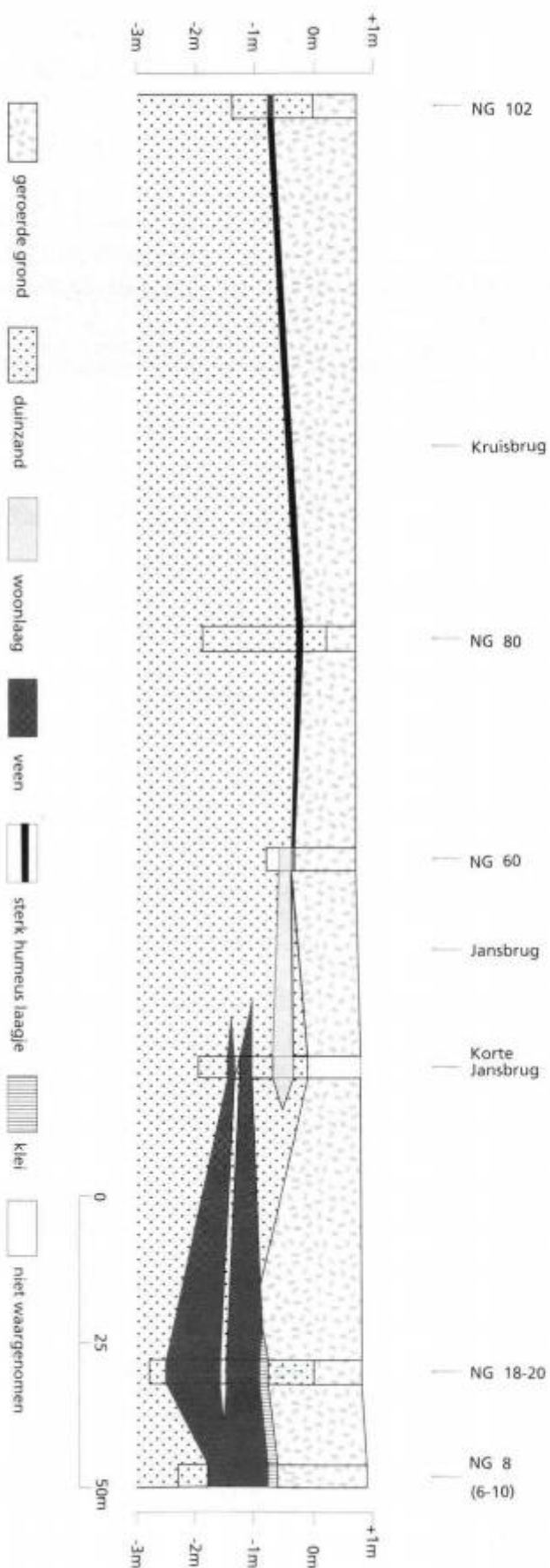

opgemaakt (0.0m = 1.05m -NAP):
Onder nog weinig resterend duin-
zand:

- 0.00 - 0.25m veen
- 0.25 - 0.28m zand, grijs, variërend in
dikte
- 0.28 - 0.43m veen, basis zandig
- 0.43 - 0.48m zand, humeus, varië-
rend in dikte
- 0.48 - 0.90m zand, matig fijn, grijs,
duinzand

Er kon geen verband tussen het veen en de woonlaag aan de overzijde worden bepaald. Zelfs voorzover bepaalde figuraties die in het onder het veen aanwezige humeuze zand van 0.43 - 0.48m voorkomen, verband met bewoning zouden kunnen houden, is niet te bepalen of deze betrekking hebben op de boven besproken woonlaag. Uit de hoogte- ligging en het verband met de overige afzettingen lijkt het aannemelijk dat de aangetroffen woonlaag bij de Korte Jansbrug van latere datum is dan de hier behandelde veenlaagjes. Bij het lengteprofiel langs de Nieuwe Gracht (afb. 14), waarvan de waarnemingen hierna worden behandeld, is van deze aanname uitgegaan.

Afb. 13. Korte Jansbrug. Afgevlakt niveau aan de basis van de woonlaag.

Afb. 14. Nieuwe Gracht. Enigszins geschematiseerd geologisch profiel langs de noordzijde, geconstrueerd op grond van de beschreven waarnemingen. Geprojecteerd als één profiel zijn de twee op onderling korte afstand verrichte waarnemingspunten bij de Korte Jansbrug (Afb. 10), opgenomen in augustus 1968. Diepten t.o.v. NAP.

Afb. 15. Haarlem Nieuwe Gracht noordzijde tussen Nassau- en Kruisbrug. Overzicht rioleringswerkzaamheden februari 1964. Foto genomen ter hoogte van nr. 102 (nabij de Nassaubrug) in de richting van de Kruisbrug.

Afb. 16. Haarlem Nieuwe Gracht noordzijde bij nr. 102. Opbouw profiel in rioolsleuf met inschakeling van humeus bandje in duinzand.

Nieuwe Gracht

In voorjaar (februari/april) 1964 werden waarnemingen verricht in ontgravingen ten behoeve van rioleringswerkzaamheden langs de noordzijde van de Nieuwe Gracht. Dit oost-west-tracé doorsnijdt de overgang van de oostelijke strandvlakte naar de Haarlemse strandwal en een groot deel van deze. Voor een overzicht zijn de hierna te behandelen waarnemingspunten op een op basis van deze punten geconstrueerd geologisch profiel weergegeven (afb. 14).

Nieuwe Gracht nr. 102

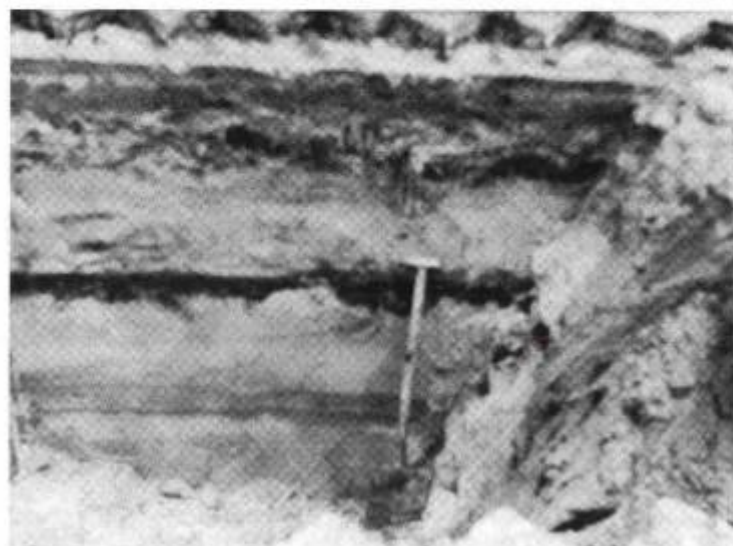
Op dit nabij de Nassaubrug gelegen punt (afb. 15) was in de rioolsleuf een profiel tot ruim 2m onder het maaiveld ontsloten (afb. 16). Afgezien van de sterk geroerde bovengrond met wegdek e.d., bestond het profiel geheel uit duinzand. Ingeschakeld hierin komt op circa 1m diepte een zeer sterk humeus laagje voor. Dit is over grote lengte langs de rioolsleuf zichtbaar en komt voorzover waarnemingen werden verricht, in het gehele traject

tot aan de Jansbrug voor. Het laagje varieert van plaats tot plaats enigszins in dikte, heeft plaatselijk een scherpe, op sommige plaatsen ook een meer onregelmatige overgang naar zowel het onder- als bovenliggende duinzand. In het bovenliggende duinzand komen insluitsels van humeus materiaal voor en dit is kennelijk in historische tijd aangebracht. Het donkere laagje aan de basis hiervan vormt vermoedelijk het oude oppervlak voor de aanleg van de Nieuwe Gracht. Het maaiveld kan ter plaatse geschat worden op circa 0.70m +NAP.

Nieuwe Gracht nr. 80 (afb. 17)
 Profielbeschrijving (0.0m = 0.70m +NAP)

- 0.00 - 0.50m weg en wegdek
- 0.50 - 0.90m zand, iets geroerd
- 0.90 - 1.05m zand sterk humeus met verspreid cultuurresten (vermoedelijk oppervlak van vóór de aanleg van de Nieuwe Gracht)
- 1.05 - 2.60m zand, blond, duinzand met tussen 1.35 - 1.50m in variërende diepte een donkerder gekleurd, slibhoudend laagje van ca. 5-10 cm dikte

Afb. 17. Haarlem Nieuwe Gracht noordzijde bij nr. 80. Voorbeeld opbouw van de strandwal (Oud Duin) in deze omgeving; profiel met ingeschakelde humeuze band in duinzand.

Nieuwe Gracht nr. 60

Profielbeschrijving (0.00m = ca. 0.70m +NAP)

- 0.00 - 1.00m straat en geroerd zand
- 1.00 - 1.10m zand sterk humeus (vermoedelijk oud oppervlak van vóór de aanleg van de Nieuwe Gracht)
- 1.10 - 1.30m zand humeus met spikkels houtskool en enkele kleine deeltjes zacht gebakken aardewerk (bewoningsniveau, vermoedelijk prehistorisch)
- 1.30 - 1.40m zand, blond, duinzand

Nieuwe Gracht nr. 18/20

Dit is tegenover de meest oostelijke grote deur van het politiebureau aan de overkant van de gracht (afb. 18).

Profielbeschrijving (0.00m = ca. 0.80m +NAP)

- 0.00 - 1.00m wegdek, geroerde grond met cultuurresten
- 1.00 - 1.50m zand met variërend kleigehalte fijne puinresten e.d.
- 1.50 - 1.70m klei, mogelijk nog enigszins geroerd
- 1.70 - 3.20m veen, overwegend riet en zeggen, zaadjes waterdriblad; inschakeling van duinzand op 1.30- 1.35m
- 3.20 - 3.50m zand, duinzand, onregelmatige overgang met bovenliggend veen

Aan dit profiel werd pollenanalytisch onderzoek verricht (afb. 19). Het profiel is van belang, daar op deze plaats nog een inschakeling van duinzand voorkomt. Gezien de diepteligging zal voor de basis van het veen aan een ouderdom kunnen worden gedacht van rond 4000 BP

(circa 2500 v. Chr). Het pollendia-gram geeft aan, dat in het begin van de veenvorming in de omgeving bos aanwezig was, waarin els, eik, berk en hazelaar belangrijke componenten waren. Deze toestand heeft zich nog lange tijd voortgezet, al werd de bebossing in de omgeving mogelijk iets minder dicht en nam het aandeel van de els af. Betrekkelijk zwakke aanwijzingen voor de aanwezigheid van de mens komen verspreid in het diagram voor (granen, spurrie, zuring). De toename van de kruiden boven in het diagram zullen voor een deel toegeschreven kunnen worden aan een verandering in de opbouw van het veen, waarin grassen en zeggen een belangrijker rol gaan spelen. Een geringe aanwezigheid van duindoorn en jeneverbes geeft aan, dat op de Haarlemse duinrug vermoedelijk ook duinvegetaties tot ontwikkeling konden komen. Deze komen vooral voor op korte afstand onder de ingestoven duinzandsplit. Het bovenste verkregen spectrum is afkomstig uit klei. Het bevestigt door de aanwezigheid van rogge een middeleeuwse ouderdom (Klei van Bakenes). Deze klei vertegenwoordigt een tijd, dat in de Late Middeleeuwen deze omgeving werd geteisterd door overstromingen vanuit het Spaarne.

Nieuwe Gracht nr. 8

Profielbeschrijving (0.00m = ca. 0.95m +NAP) (afb. 20)

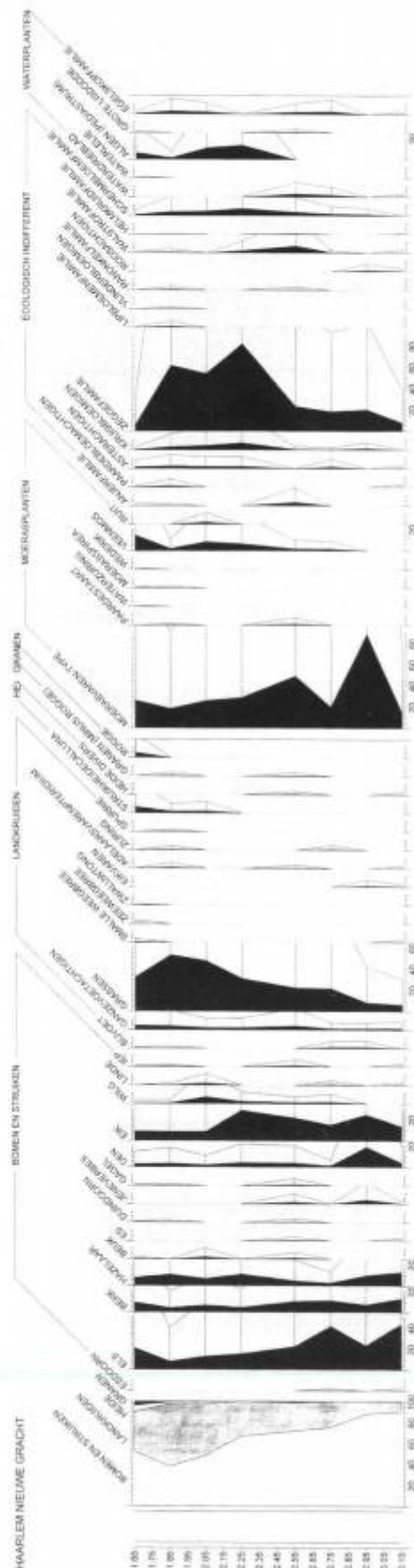
- 0.00 - 1.50m zand, geroerd, aan de basis (ca. 30cm) kleiig materiaal met cultuurresten
- 1.50 - 1.75m klei met cultuurresten
- 1.75 - 2.70m veen, overwegend riet en zeggen, zaden van waterdrieblad
- 2.70 - 2.80m zand met venige delen
- 2.80 - 3.20m zand, vermoedelijk duinzand, mogelijk iets slibhoudend.

Bespreking

De verkregen gegevens (afb. 14) geven enige nadere informatie over de opbouw van het Oude Duin van de Haarlemse strandwal en de overgang van deze naar de oostelijke strandvlakte. Hierbij geeft het meest oostelijke punt nog een duidelijk strandvlaktepfiel weer, terwijl het volgende punt door een zandinschakeling in het veen de nabijheid van de strandwal aangeeft en de invloed van zandverstuivingen vanaf deze in de strandvlakte. Tevens wordt in de twee oostelijke waarnemingen de aanwezigheid van de Klei van Bakenes aangetoond en daarmee een nadere bepaling van hoever de invloed van middeleeuwse overstromingen in de richting van de stad reikten. De uiterste verbreiding zal vermoedelijk nooit meer te traceren zijn, daar eventueel ooit aanwezige klei, zeker als deze op zand zou voorkomen, door latere bewerking in de huidige geroerde bovengrond zal zijn

Afb. 18. Haarlem Nieuwe Gracht noordzijde, bij nr. 18-20. Rioleringsmaat 1964. Uitloper van duinzandinschakeling in strandvlak-teveen (zie pijl).

Afb. 19.
Pollendiagram van
het bij Nieuwe
Gracht 18-20
beschreven veen-
profiel.

opgenomen. Tot nu toe is deze klei slechts op strandvlakteveen aangetroffen.

Ook is de overgang van het veen naar/in de strandwal hier nog onduidelijk. Op korte afstand van de Nieuwe Gracht komt ter hoogte van de noordzijde van de Bakenesserbrug (Zakstraat), nog slechts een dunne laag veen voor en neemt duinzand reeds een belangrijke plaats in. Daarbij komt, dat de waarnemingen niet voldoende diep zijn, om uit te sluiten, dat op grotere diepte nog veenlaagjes aanwezig zijn. In dergelijke gevallen is het ook vaak moeilijk om te bepalen of betrekkelijk dunne veenlaagjes op grotere diepte uitlopers zijn van het strandvlakteveen, dan wel in geïsoleerde duinvalleien zijn gevormd.

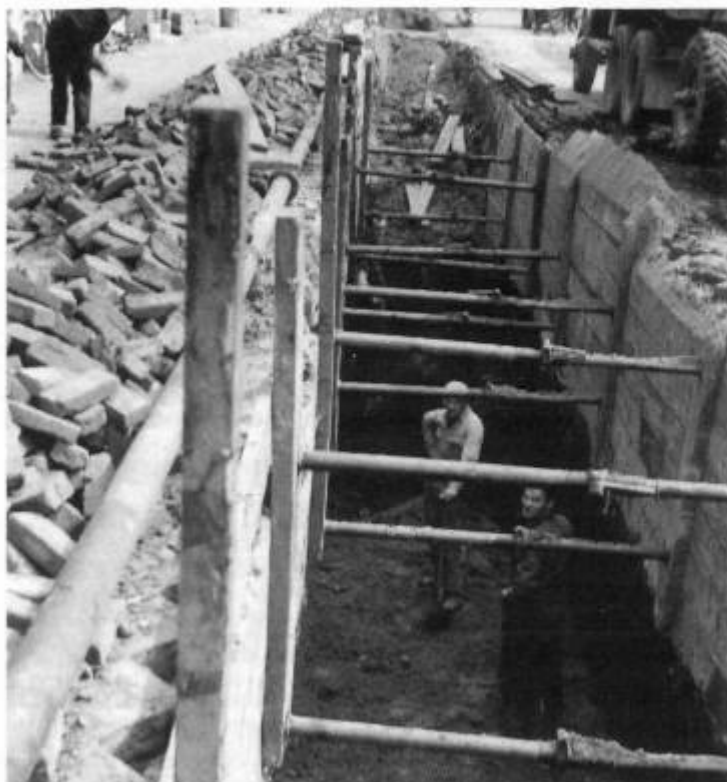
Opvallend in het deel van de waarnemingen tussen de Nassau- en de Jansbrug is het voorkomen van een sterk humeus laagje in het duinzand. Hierin zijn voor een deel resten van middeleeuws of jonger materiaal aangetroffen. Verondersteld kan worden, dat het hier om het oude oppervlak gaat van voor de aanleg van de Nieuwe Gracht. Voorzover dit het geval mocht zijn, is het niet het oorspronkelijke prehistorische oppervlak, daar geen duidelijke kenmerken voor bodemvorming aan de onderkant van het laagje aanwezig zijn. Vermoedelijk was dus toen al een door bewerking of afvoer niet meer oorspronkelijke natuurlijke bodem aanwezig. Boven dit humeuze laagje, dat op enkele decimeters boven NAP ligt, komt een aanzienlijk dikke laag duinzand voor, die wel als ophoging dient te worden beschouwd. Het materiaal zelf geeft dit niet overduidelijk aan, daar het hier veelal schoon duinzand betreft, hoewel verspreid humeuze insluitsels voorkomen.

Gerechtsgebouw

In mei 1981 vonden bouwwerkzaamheden plaats voor uitbreiding

aan de achterzijde van het bestaande gerechtsgebouw aan de Jansstraat. Ten behoeve hiervan bevond zich een bouwput in het gebied tussen de Jansweg en de Lange Begijnestraat aan de noordzijde grenzend aan de Lombardsteeg. Tijdens een verkenning bevonden de bouwwerkzaamheden zich al in een gevorderd stadium, waardoor over de opbouw van de bodem niet veel meer viel waar te nemen. Niettemin konden nog enkele gegevens worden verzameld. In dit oude stadsgedeelte is iedere waarneming van belang, vooral ook ten aanzien van de meer gedetailleerde opbouw van het Oude Duin en eventueel aanwezige sporen van prehistorische bewoning. Door de ter plaatse reeds eeuwen aanwezige bewoning is de oorspronkelijke opbouw van de bodem sterk verstoord en is daarvan nog slechts incidenteel iets aanwezig. Overigens vindt dit proces in de huidige tijd nog in versterkte mate plaats.

De putwanden bestonden aan de bovenkant tot op aanzienlijke diepte uit resten van bebouwing of werden door damwanden afgeschermd. Op een enkele plaats was in de onderkant van de taluds nog enige informatie te verkrijgen.

Noordwand

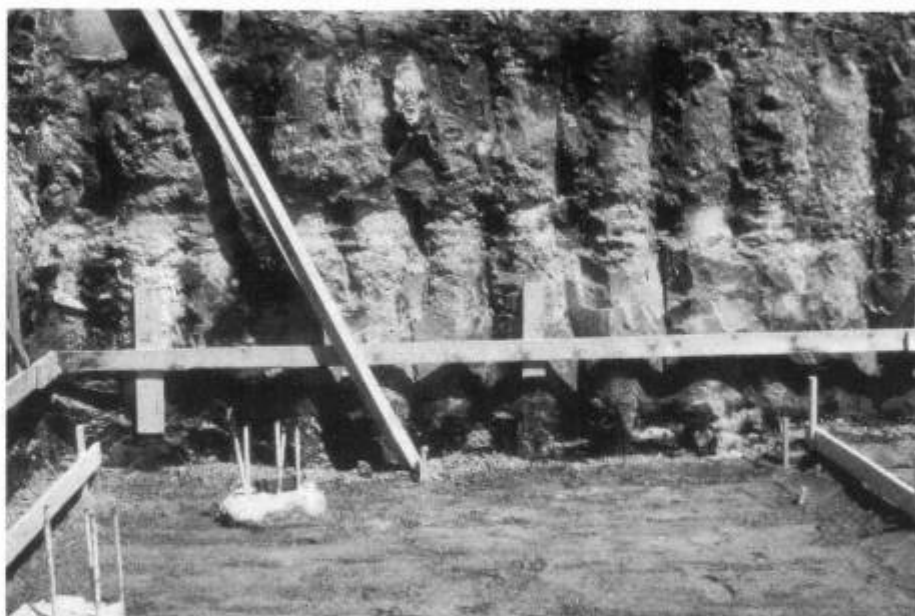
In deze wand evenwijdig en grenzend aan de Lombardsteeg (afb. 21), reesterde onder tegen de damwand nog een ongestoord deel van het profiel (afb. 22). In het westelijk deel daarvan is boven de putbodem (circa 0.85m -NAP) nog een in duinzand ingeschakelde veenlaag zichtbaar, die

Afb. 20. Naar het oosten gericht overzicht van de rioleringswerkzaamheden bij Nieuwe Gracht nr. 8.

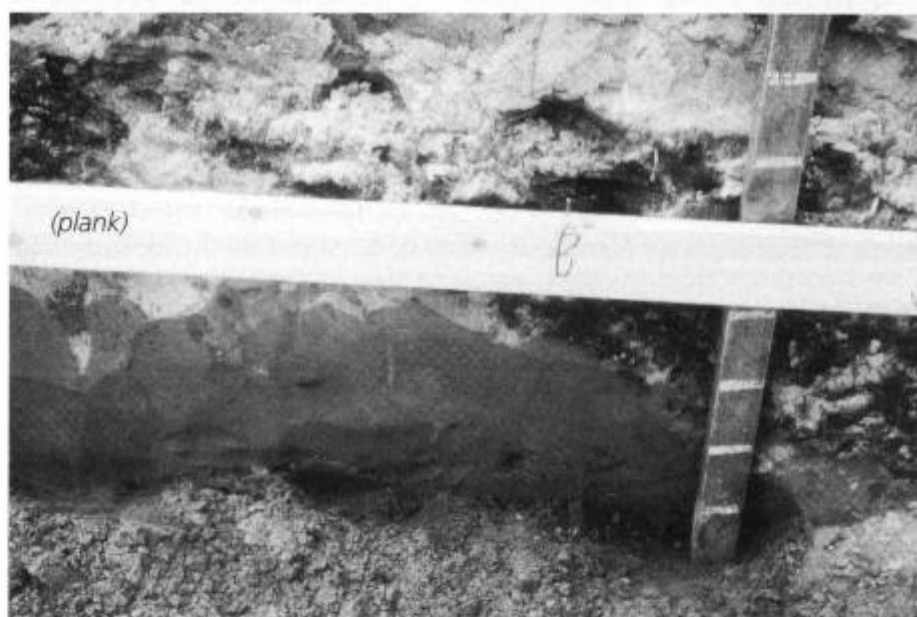

Afb. 21. Gerechtsgebouw Jansstraat. Noordwand bouwput met gezicht op de Lombardsteeg.

Afb. 22.
Gerechtsgebouw
Jansstraat.
Profielopbouw west-
zijde noordwand,
tegen de damwand;
zichtbaar duinzand
met ondergelegen
veenlaag aan de
basis van de bouw-
put.

Afb. 23.
Gerechtsgebouw
Jansstraat. Prehis-
torische woonlaag
ontsloten in de
westwand van de
bouwput (onder de
plank).

naar het oosten onder de putbodem
verdwijnt.

In het westeinde van de noordwand
kon de volgende profielbeschrijving
worden opgemaakt (0.00m = 2.55m
+NAP).

- 0.00 - 2.00m geroerd materiaal
- 2.00 - 2.30m baksteenlaag
- 2.30 - 3.10m duinzand
- 3.10 - 3.40m veen, deels zandig

Westwand

Hier resteerde aan de basis van een
betonwand nog een deel van het

bodemprofiel. Onder ongeveer 30 cm
duinzand komt op sommige plaatsen
tot op of nabij de putbodem een tot
0.70m dikke humeuze "woonlaag"
met donkerder vlekken en weinig
houtschoor voor (afb. 23). De ligging
is door de bouwwerkzaamheden
(inbrengen van betonnen damwand)
enigszins gestoord, waardoor de
dikte op enkele zichtbare plaatsen
verschilt en de opgegeven dikte hier-
door is beïnvloed en de laag in oor-
spronkelijke positie dunner zal zijn.

Zuidwand

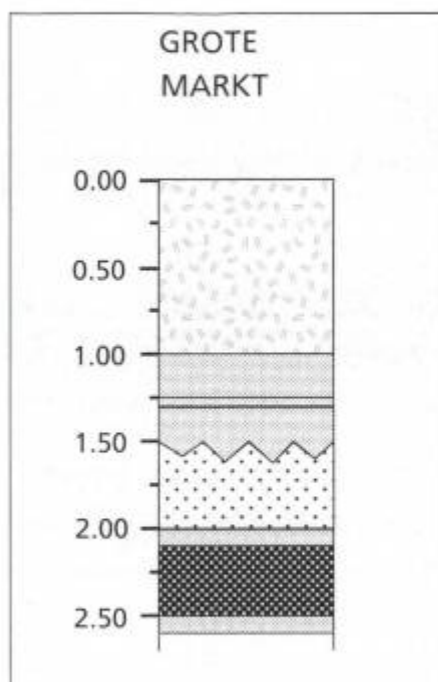
De woonlaag komt ook hier, althans in het westelijk deel, voor en lijkt hier iets minder gestoord aanwezig; aangetroffen werd een grof kwarts verschaald fragmentje prehistorisch aardewerk.

Bespreking

Uit de waarneming blijkt dat ter plaatse prehistorische bewoning voorkomt, waaraan geen ouderdom en nadere cultuuraanduiding kan worden toegekend. Ook kan het verband tussen de woonlaag en het veen niet worden vastgesteld. Het is met andere woorden niet duidelijk of het veen ouder, jonger dan wel synchroon met de bewoning is. Naast bekende boorgegevens blijkt ook uit de waarneming, dat veeninschakelingen in duinzand vanuit de oostelijke strandvlakte in dit gebied aan de westzijde van de Lange Begijnestraat nog aanwezig zijn en verder westelijk ontbreken. De grens loopt ongeveer volgens een lijn vanuit het midden van de Lombardsteeg tot aan de uitgang van de Lange Begijnestraat/Klokhuisplein/Riviermark.

Grote Markt

In april 1970 werd een verkenning uitgevoerd in een ontgraving voor de aanleg van een pompkelder voor een brandblusinstallatie tegenover de Vleeshal. Het betreft een betrekkelijk kleine bouwput (ongeveer 4x4m?), circa 2.50m diep, circa 6m uit de gevel van de Vleeshal en op een ongeveer zelfde afstand uit de westgevel van de Grote Kerk. Resultaten van pollenanalytisch- en C14-onderzoek van een aan de basis van het ontsloten profiel aanwezige veenlaag (Bronstijd), alsmede gegevens over jongere (middeleeuwse) lagen werden reeds gepubliceerd (de Jong, 1974, p.237-240, afb. 2 en 3: profiel I). Ook is er een verkenningsrapport van H.H. van Regteren Altena (Instituut voor Prae- en Protohistorie

van de Universiteit van Amsterdam), die op 3 april 1970 met de schrijver de put bezocht. Onder een sterk geroerd pakket (afb. 24) bevindt zich een vermoedelijk middeleeuws bewerkt humeus zandpakket (1.00 - 1.50m) met een sterk humeus laagje op circa 1.25m. en schopsteken aan de basis. Uit het basisdeel van dit boven het ongeroerde duinzand aanwezige humeuze merendeels middeleeuwse vergraven pakket werd een aardewerkscherfje verzameld, waarvan uit het bovengenoemde rapport wordt geciteerd: "één wand-scherfje klinkendhard karolingisch (9e-10e eeuw) import aardewerk, rood op doorsnede en glimmend grijs aan binnen en buitenzijde. Het is afkomstig van het type middelgrote, fijn-gemagerde en hardgebakken kookpot met omgeslagen rand, bekend uit karolingische nederzettingen (o.m. Dorestad)." Daar over het "vroege" Haarlem --zeg van vóór 1000 n.Chr.-- weinig bekend is en de archeologische informatie beperkt is, is het wellicht nuttig om enige meer gedetailleerde gegevens over de vondstomstandigheden te vermelden.

Afb. 24. Haarlem Grote Markt. Opbouw profiel in de bouwput voor een brandblusinstallatie. Legenda afb. 11.

Afb. 25. Haarlem Grote Markt. Noordwand bouwput voor een brandblusinstallatie. Bovenste deel en plaats van het beschreven profiel (bijlage en afb. 23). Niet zichtbaar is de dieper gelegen in duinzand voorkomende veenlaag, waaraan pollen-analytisch en C14-onderzoek plaatsvond.

Afb. 26. Haarlem Grote Markt. Noordwand bouwput. Meest algemene profielopbouw, waarbij van de onderste laag met bewerkingssporen nog slechts een gering deel resteert tengevolge van jongere doorgraving. Het beeld sluit direct rechts (oostelijk) aan op dat van afbeelding 25.

Afbeelding 24 geeft een vereenvoudigde opbouw van het ontsloten profiel, waarvan een gedetailleerde beschrijving op bijlage is weergegeven.

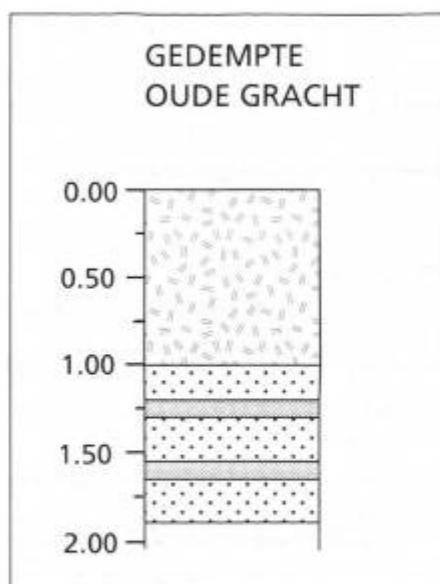
De foto (afb. 25) geeft de situatie bij de profielbeschrijving aan de noordzijde weer. Hier was de onderste humeuze laag met schopsteken e.d. ook het best bewaard gebleven. Elders in de put is deze laag gewoonlijk nog wel te onderscheiden, maar resteert er door de jongere bewerkingen gewoonlijk nog maar een dun laagje van. De foto van afbeelding 26, rechts (oostelijk) direct aansluitend op afbeelding 25, geeft daar een voorbeeld van. De boven genoemde scherf van Karolingisch aardewerk is uit de onderste humeuze laag met schopsteken afkomstig, en wel uit de westwand van de bouwput, alwaar van deze laag maar weinig resteerde. De profielopbouw in de omgeving vertoont kenmerken, die er op kunnen wijzen, dat hier eertijds begravingen hebben plaatsgevonden. Hierbij wordt dan aan de Late Middeleeuwen (of later?) gedacht. Op grond van de graafstructuren is steeds verondersteld, dat het stukje aardewerk niet in situ werd aangetroffen. Achteraf beschouwd behoeft dit echter niet noodzakelijk het geval te zijn, al betreft het een sterk antropogeen beïnvloede laag.

Gedempte Oudegracht 89

Bij bouwwerkzaamheden voor een nieuw pand van de N.V. Nederlandse Middenstandsbank werden in het pand Gedempte Oude Gracht 89 in juli 1963 enkele waarnemingen verricht. Deze vonden plaats in een sleufje, kort tegen en evenwijdig aan de Gedempte Oude Gracht. Afbeelding 27 geeft een vereenvoudigde profielopbouw van de volgende beschrijving (0.00 = 1.50m +NAP).

- 0.00 - 1.00m sterk geroerd materiaal
 1.00 - 1.20m zand, matig fijn blond, plaatselijk ook geroerd tot op onderliggend niveau
 1.20 - 1.30m zand, humeus, variërend in dikte en onregelmatige basis, waarbij vermoedelijk spitsporen; plaatselijk houtskool aanwezig
 1.30 - 1.55m zand, matig fijn blond
 1.55 - 1.65m zand, iets humeus met tamelijk veel houtskool; niveau variërend in dikte en humusgehalte, zodat het op sommige plaatsen nauwelijks meer herkenbaar is
 1.65 - 1.90m zand, matig fijn blond

Uit de laag van 1.20 - 1.30m, die elders soms dikker was, konden enkele kleine aardewerkresten worden verzameld. Bij nadere bestudering betreft het hier merendeels fragmenten van kogelpotaardewerk, waarbij vermoedelijk een datering

van 12de/13de eeuw kan worden aangehouden. Aanvankelijk is hier gedacht aan prehistorisch aardewerk (de Jong, 1971, p.131). Dit wordt hierbij gerespectueerd.

In de nabijheid was elders in de put nog een tamelijk ongestoord 1.90m hoog duinprofiel ontsloten, waarin bodemvorming had plaatsgevonden. De bovenkant ervan lag op 0.70m +NAP.

Afb. 27. Oudegracht 69. Profieltekening van beschreven profiel. Legenda afb. 11.

Afb. 28. Oudegracht 69. Foto van het traject rond de in de beschrijving van 1.20 - 1.30m vermelde humeuze woonlaag.

De foto van afbeelding 28 geeft van een iets afwijkende locatie het onderste deel van het profiel weer.

Bespreking Haarlem Centrum

Uit de waarnemingen langs de Nieuwe Gracht blijkt, dat in het veenloze deel van de strandwal boven in het duinzand een dun humeus niveau is ingeschakeld, dat naar alle waarschijnlijkheid het voormalig oppervlak weergeeft van vóór de aanleg van de gracht. Hierop heeft ophoging met duinzand plaatsgevonden. In het deel ten oosten van de Jansweg vindt over vrij korte afstand de overgang naar het veen van de strandvlakte plaats, dit in tegenstelling tot de meer geleidelijke overgang ten oosten van de Schoterweg in Haarlem-Noord (Afb.2). Op het veen kon hier verder de aanwezigheid van de Klei van Bakenes worden aangetoond.

Bij de Korte Jansbrug komt duidelijke prehistorische bewoning voor. De op vele plaatsen aanwezigheid van prehistorische bewoning in het stadscentrum wordt daar besproken.

Verder werd prehistorische bewoning geconstateerd in de bouwput voor de uitbreiding van het gerechtsgebouw op het terrein ten zuiden van de Lombardsteeg en ten westen van de Lange Begijnestraat.

Aanvullende informatie wordt gegeven over waarnemingen in een kleine bouwput ten behoeve van een brandblusinstallatie op de Grote Markt.

Een rectificatie vindt plaats van oorspronkelijk verondersteld prehistorisch aardewerk aangetroffen bij de Gedempte Oudegracht (89), waaraan bij nader inzien een middeleeuwse ouderdom kan worden toegekend.

Literatuur

- JELGERSMA, S., J. de JONG, W.H. ZAGWIJN en J.F. van REGTEREN ALTENA, 1970: The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archeology. In: *mededelingen Rijks Geologische Dienst, N.S. nr. 21*, p. 93-197.
- JONG, J. de, 1971: Geologische geschiedenis en vroegere bewoning van Haarlem. In: *Jaarboek Haarlem 1970*, p. 110-149.
- JONG, J. de, 1974: Waarnemingen in verband met de geologische opbouw van en de vroegere bewoning om de Grote Markt te Haarlem. In: *Jaarboek Haarlem, 1973* p. 233-248.
- JONG, J. de, 1980: Geologisch onderzoek in een bouwput gelegen aan de noordzijde van de Grote Markt te Haarlem. In: *Haarlems Bodemonderzoek 12*, p. 3-16.
- JONG, J. de, 1985: Geologisch onderzoek in ontgravingen op het Stationsplein te Haarlem. In: *Haarlems Bodemonderzoek 19*, p. 25-38.
- JONG, J. de, 1989: Haarlem, bouwput aan de Ridderstraat, waarnemingen en onderzoek. In: *Haarlems Bodemonderzoek 22*, p. 19-33.
- REGTEREN ALTENA, H.H. van, 1970: Verkenningrapport per 3-04-1970 over inspectie van een bouwput aan de Grote Markt te Haarlem. Intern rapport van het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam.
- SCHIMMER, J., 1981: Waarnemingen bij de uitmonding van de Bakenessergracht in de voormalige Stedegracht. In: *Haarlems Bodemonderzoek 14*, p. 21-26.
- WOLTERING, P.J., 1980: Prehistorische bewoning aan de Grote Markt te Haarlem. In: *Haarlems Bodemonderzoek 12*, p. 17-22.

BIJLAGEN

Haarlem hoek Marnixstraat/Kweektuinstraat

Profielbeschrijving in meters onder maaiveld.

0.00 - 0.90m	zand geroerd
0.90 - 1.30m	klei met baksteengruis, lijkt een vast pakket, maar is geroerd
1.30 - 2.20m	veen, overwegend rietveen
2.20 - 2.40m	klei, doorworteld, basis zandig gelaagd
2.40 - 3.40m	zand, matig fijn, schelpgruis en een enkele grotere schelprest
3.40 - 4.50m	zand matig fijn met kleilaagjes en schelpresten

Haarlem Schoterweg

Profielbeschrijving, circa 1.5m ten westen van het midden van de weg. Circa 1.5m meer westelijk bevindt zich de overgang van het humeuze materiaal in veen, waar ook het potbeker aardewerk werd aangetroffen (diepten t.o.v. het maaiveld, d.i. ca. 0.50m +NAP).

0.00 - 1.00m	Geroerd materiaal met wegdek. De dikte van dit pakket varieert van plaats tot plaats; aan de basis hier en daar resten van een nog ongestoord bodemprofiel
1.00 - 1.50m	zand matig fijn, geelblond, duinzand, kalkhoudend
1.50 - 1.65m	zand, humeus tot zwak humeus. Naar het oosten loopt dit op tot een onduidelijk zwak humeus niveau, dat tot aan circa de Kloosterstraat nauwelijks meer herkenbaar is. Naar het westen gaat het humeuze materiaal over in een dieper gelegen komvormig veenlaagje, dat op het diepste punt tot 1.90 m onder maaiveld reikt en een maximale dikte van 20 cm heeft.
1.65 - 2.50m	zand, matig fijn, geelblond, beneden circa 2.20m kalkhoudend
2.50 - 2.70m	zand, matig fijn, lichtgrijs, schelpresten van o.a. Cardium (kokkel)

Haarlem Korte Jansbrug

Profielbeschrijving (0.00 = 0.10m -NAP)

Onder een dik pakket sterk geroerd materiaal:

0.00 - 0.25m	zand, matig fijn, iets gelig grijs duinzand, met plaatselijk enig humeuze delen
0.25 - 0.60m	woonlaag van humeus zand, bovenkant onregelmatig met geleidelijke overgang naar bovenliggend zand. De onderkant betrekkelijk scherp maar onregelmatig (graafsporen); verspreid houtskooldeeltjes en fijne resten van zachtgebakken aardewerk
0.60 - 1.09m	zand, onduidelijk gelaagd, geelgrijs
1.09 - 1.13m	zand, donkerder van kleur, mogelijk iets slibhoudend, onregelmatig door het profiel lopend laagje
1.13 - 1.17m	zand, matig fijn
1.17 - 1.18m	zand, onregelmatig laagje zoals van 1.09 - 1.13m
1.18 - 1.30m	zand, matig fijn, duinzand

Haarlem Grote Markt, bouwput brandblusinstallatie

Profielbeschrijving in noordwand in meters vanaf de onderkant van het plaveisel (0.00m = ca. 1.90m +NAP).

a. 0.00 - 0.15m	zand, opgebracht
b. 0.15 - 0.30m	stenen, oud straatoppervlak
c. 0.30 - 0.58m	zand, iets humeus, opgebracht
d. 0.58 - 1.00m	zand, humeus, geroerd met veel botresten, puindelen, enkele schelpen, enkele aardewerkscherven
e. 1.00 - 1.25m	zand, humeus, gelaagd door meer en minder humeuze vrij horizontaal liggende laagjes; botresten
f. 1.25 - 1.30m	sterk humeus en donkergekleurd materiaal
g. 1.30 - 1.50m	zand gelaagd door meer en minder humeuze, vrij horizontaal liggende laagjes. Schopsteken en andere bewerkingsporen aan de basis in het onderliggende ongestoorde duinzand
h. 1.50 - 2.01m	zand, blond, niet kalkhoudend, duinzand
i. 2.01 - 2.08m	zand, sterk humeus
j. 2.08 - 2.10m	zand, blond, matig fijn, duinzand
k. 2.10 - 2.41m	veen, overwegend zandig, enkele houtresten
l. 2.41 - 2.47m	veen, sterk zandig
m. 2.47 - 2.56m	zand humeus
n. 2.56 - 2.65m	zand, matig fijn, niet kalkhoudend, duinzand

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

ARCHEOLOGISCH MUSEUM HAARLEM

Tanja van der Zon

Tentoonstellingen

'Relaties in scherven' was de opvolger van de tentoonstelling 'Spitten aan het Spaarne', die nog tot mei 2003 in het museum te zien was. 'Relaties in scherven' toonde zowel de relatie tussen majolica en faience als de relatie tussen vader en zoon Verstraeten. Deze twee plateelbakkers uit de 17e eeuw hadden bloeiende bedrijven in Haarlem en beconcurreerden elkaar sterk. Door stevige meningsverschillen die tot in de rechtbank werden uitgevochten, weten we nu meer over de pottenbakkerspraktijk in Haarlem. Helaas breidde de faience-productie zich in die periode geleidelijk meer en meer in Delft uit, anders had Haarlem momenteel waarschijnlijk een bloeiende "Haarlems blauw" industrie gehad. Bij de tentoonstelling verscheen een catalogus.

Op 22 mei 2003 ging deze nieuwe tentoonstelling van start. Heleen Borgwat gaf tijdens de opening een boeiend kijkje in de keuken bij de tentoonstelling. De heer Prof. Dr. W.J.H. Willems, algemeen inspecteur van de Rijksinspectie voor Archeologie, verzorgde daarna de openingsspeech. Vervolgens werden de prijzen uitgereikt van de loterij die als aardigheidje bij de opening werd gehouden. Iedere bezoeker had bij binnenkomst een lot gekregen. Alle personen die een afbeelding van "Haarlemse Harry" op hun lot hadden staan, de afbeelding die ook op de poster van 'relaties in scherven' voorkomt, kregen een 'Spitten aan het Spaarne' boek kado. Dit was een royaal gebaar van één van de relaties van het museum: Uitgeverij de Vrieseborch.

Tegelijk met de opening van de

tentoonstelling 'relaties in scherven' opende in het museum de expositie 'relatie met scherven' van Christina Linaris-Coridou. Deze van oorsprong Griekse kunstenares uit Delft, maakt kunstwerken die gerelateerd zijn aan oud aardewerk, hoofdzakelijk Delfts blauw. Ten tijde van de tentoonstelling bakte zij haar kunstwerken bij de 'Porceleyne Fles', de belangrijkste Delftse faiencebakkerij, die dateert uit 1753.

Ouderenproject

In maart 2003 ging een ouderenproject van start onder de titel 'Het museum komt naar u toe, komt u naar het museum?'. Voor dit project werd subsidie verleend door de Gemeente Haarlem in het kader van het Actieplan Cultuurbereik. Het eerste deel van het project bestond uit bezoeken aan bejaardeninstellingen en/of verzorgingshuizen in de omgeving, waarbij een dialezing en een kleine tentoonstelling werden aangeboden. Daarna werden groepen ouderen ontvangen in het Archeologisch Museum voor een rondleiding. Het project bleek een groot succes. Ondanks het snikhete weer namen gemiddeld 35 personen per keer deel aan de lezingen. Eenmaal zaten er 60 toehoorders in de zaal. Deze voor het Archeologisch Museum Haarlem nieuwe samenwerkingsvorm met instellingen van ouderenzorg is positief gewaardeerd. Er zijn 16 instellingen bezocht waarbij ca. 550 personen kennisnamen van archeologie in Haarlem.

Nationale Museumweekend

Het Nationale Museumweekend op 15 en 16 april 2000 stond geheel in het teken van 'de kunst van het verzamelen'. Naar aanleiding van dit landelijke thema nodigden wij diverse jonge verzamelaars uit om het

voorwerp van hun verzamelwoede bij ons te laten zien. Het museum werd dit weekend bevolkt door panda's, eekhoorns, schapen, dino's, stenen, schelpen en uiteraard bodemvondsten.

Wedstrijd 'Versier een bord'

Tussen 1 juli 2003 en 31 augustus 2003 kon jong en oud meedoen met de prijsvraag 'versier een bord'. Hoewel het hartje zomer was én vakantietijd deden desondanks 185 personen mee aan de wedstrijd. Complete schoolklassen stuurden ontwerpen in, maar ook vele volwassenen droegen hun 'bordje' bij.

Uitmarkt

Ook dit jaar was het Archeologisch Museum Haarlem weer vertegenwoordigd op de UIT-markt te Amsterdam. Op 30 en 31 augustus 2003 werd aan geïnteresseerden informatie uitgereikt.

Open Monumentendagen

Tijdens de Open Monumentendagen op 13 en 14 september 2003 is in het museum een tijdelijke expositie georganiseerd van de mooiste inzendingen van de bordenwedstrijd. Het publiek kreeg de gelegenheid om te stemmen op hun favoriete bord. Het mooiste bord zou de publieksprijs krijgen. Dit weekend ontvingen wij een recordaantal bezoekers in het museum: 1331 personen!

Prijsuitreiking bordenwedstrijd

Op 23 september 2003 werden de prijswinnaars van de wedstrijd in het zonnetje gezet. De eerste prijs van de volwassenen ging naar Mevr. Frida van der Veldt, die een wielop beplakte met huwelijksfoto's van Willem Alexander en Maxima. Bij de jongsten won Sara Jansen met een 'kunstwerk' en Pieter Bakker ging er met de publieksprijs vandoor. Hij beplakte een bord met 'oude' Nederlandse bankbiljetten.

Oktobermaand: kindermaand

Alweer stond het museum in het teken van het bord. Kinderen konden in workshops hun eigen borden decoreren. Elke dag van de herfstvakantie konden 15 kinderen deelnemen. De workshops waren snel uitverkocht en er was een wachtlijst. Op zondag 19 oktober werd een Workshop Archeologie gehouden door de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis. Het was voor de derde keer op rij dat deze studenten archeologie de workshops met groot succes organiseerden. Maar liefst 225 deelnemers waren actief.

Opening tentoonstelling 'Proef het verleden'

In november 2003 opende de tentoonstelling "Proef het verleden", over eten, drinken en bodemvondsten. Deze tentoonstelling werd georganiseerd naar aanleiding van de uitreiking van de Erasmusprijs aan Alan Davidson, een cultuurhistoricus op het gebied van voedsel. De Nederlandse Museum Vereniging verzocht haar leden om mee te doen in ruil voor collectieve promotie. Dit verzoek is door ca. 50 musea overgenomen. Ook bij deze tentoonstelling verscheen een catalogus.

Op 26 november is de opening officieel verricht door Mevr. Prof. Dr. Johanna Maria Van Winter, die een heel openingscollege gaf. Enthousiast besprak zij vitrine na vitrine, terwijl het in het museum steeds lekkerder begon te geuren. Bij een tentoonstelling als 'Proef het verleden', zijn lekkere hapjes uiteraard een vereiste. De vele bezoekers konden zich te goed doen aan onder andere in saus gekookte mosselen, roggebrood met schelvislever en worst met walnootmosterd.

Educatie

Bij de bovengenoemde drie tentoonstellingen werden in 2003 55 groepen rondgeleid. Naast klassen

uit het basis- en middelbaar onderwijs vroegen ook studenten van het HBO rondleidingen aan en kwamen diverse volwassengroepen langs. Voor diverse leeftijdsgroepen werd educatief materiaal samengesteld.

Vrijwilligerszaken

Ook in het jaar 2003 verscheen "De Nieuwsbrief", het interne blad voor de vrijwilligers van het museum, diverse malen. Verder werden er verschillende vrijwilligersavonden en excursies georganiseerd, onder andere op 15 januari (nieuwjaarsborrel), 3 juni (uitleg nieuwe tentoonstelling), 18 juni (etentje in het museum met de hele club), 2 september (avond), 21 oktober (bezoek aan de nieuwe opstelling Middeleeuwen in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden) en 22 december (kerstborrel).

Tot slot

Het jaar 2003 is een jaar geweest met veel bijzondere evenementen, gezellige avonden en excursies. Het werd naar tevredenheid afgesloten met 22.693 bezoekers.

ACTIVITEITEN AWN KENNEMERLAND

Erik Weber

In 2003 zijn door de afdeling Kennemerland van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN) in totaal vijf lezingen, een excursie en een jaarvergadering georganiseerd. De lezingen werden, zoals gebruikelijk, in het Archeologisch Museum te Haarlem gehouden en betroffen de volgende onderwerpen:

13 januari 2003

Bronnen van inspiratie uit het oude Syrië en opgravingen bij Tell Sabi Abyad,
door drs. O. Nieuwenhuyse

17 februari 2003

Jaarvergadering afdeling Kennemerland van de AWN, met verslagen van de werkgroepen

10 maart 2003

Een juweeltje in het veen. Het archeologisch onderzoek in Delfgauw,
door drs. E. Bult

13 april 2003

Excursie Bataviawerf en het Nationaal Scheepshistorisch Centrum in Lelystad

6 oktober 2003

Een archeologisch perspectief op de huldtonelen van Heemskerk en Katwijk,
door drs. M.F.P. Dijkstra

10 november 2003

Een opgraving voor de Oude Kerk,
door dhr. A.C. Lagerweij

16 december 2003

Leerstof uit de bodem,
door dhr. O. Goubitz

ACTIVITEITEN ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP HAARLEM

Erik Weber

Uitwerking

De uitwerking van de opgraving van het kasteel Huis ter Kleef werd in 2003 voortgezet. Het in 2002 gestarte onderzoek van respectievelijk de metaalvondsten en de stratigrafie van de profielen werd in 2003 voortgezet. Het tekenen van de voorwerpen voor de catalogus werd dit jaar eveneens voortgezet. In 2002 is in navolging van de twee rapportages m.b.t. de keramiek uit de zuidgracht en de oostgracht gestart met de rapportages over de keramiek uit de westgracht en de noordgracht. Ook deze werkzaamheden werden in

2003 voortgezet. Een aparte vondst-categorie betreft het bouw materiaal, waarvan het onderzoek in 2003 werd gestart. Het onderzoek van de keramiekvondsten uit de diverse profielen van het kasteelgebouw kon worden afgerond. Het tekenwerk van de keramiekvondsten voor de catalogus werd voortgezet, evenals het fotograferen van diverse objecten. Tenslotte verleende de Werkgroep Archeologisch Onderzoek van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis (NJBG) een weekend assistentie bij het onderzoek van de keramiekvondsten. Door een enthousiaste groep van circa 12 jongeren werd gestart met het herbewerken en opnieuw administreren van de keramiek uit de zuidgracht. Deze werkzaamheden werden aansluitend door de AWH overgenomen en afgerond.

In 2003 werd ook gestart met de uitwerking van een aantal nieuwe projecten. Dit betreft: Spaarnwouderstraat 91-93, Spaarne 23 en het reeds eerder gepubliceerde project Jansstraat 65. De werkzaamheden voor de publicatie over de opgraving aan het Nieuwekerksplein werden in 2003 voortgezet. Voor de documentatie van deze projecten zijn zowel foto's als tekeningen van objecten gemaakt.

Eind 2003 is tenslotte een nieuwe werkwijze geïntroduceerd voor de verwerking van vondstcomplexen. Om beter inzicht te krijgen in de voortgang en het rendement is er voor de nieuwe en de reeds onder handen zijnde projecten een tijdsplanning voor het onderzoek en de administratie gemaakt.

Waarnemingen

In Bloemendaal werd tussen de Dompvloedslaan en de Militairenweg circa 250 m van een rioleringsleuf periodiek nagelopen. In de sleuf is op

circa 2.5 m onder het maaiveld een cultuurlaag waargenomen. Er zijn geen vondsten gedaan.

Diversen

Ten behoeve van de tentoonstelling over majolica in het Archeologisch Museum Haarlem zijn enkele stukken aan het museum uitgeleend.

Tenslotte werd in december 2003 door leden van de AWH met veel interesse aan de zogenaamde "Maltadag" deelgenomen. Deze bijeenkomst werd georganiseerd door bureau Monumentenzorg en Archeologie van de provincie Noord-Holland om de stand van zaken betreffende het verdrag van Malta en het wetsvoorstel met alle betrokkenen uit het archeologisch veld binnen de provincie te bespreken.

Samenstelling Maarten Poldermans

KRONIEK 2003

Overzicht van de opgravingsactiviteiten op het terrein van de voormalige Ripperdakazerne. Gezicht naar het oosten op de bebouwing aan de oostzijde van de Schoterweg. Zie nr. 1 van de kroniek.

In de kroniek kunnen alle voor het oudheidkundig bodemonderzoek in Haarlem en directe omgeving van belang zijnde gebeurtenissen worden vermeld. Het betreft echter overwegend archeologische onderzoeken, waarbij slechts de locatie en een zeer korte beschrijving van de archeologische context wordt gegeven. Het merendeel van de onderzoeken zullen op een later tijdstip meer uitgebreid worden gepubliceerd. De gegeven volgorde is chronologisch, waarbij geen datum van onderzoek voor iedere waarneming afzonderlijk wordt gegeven. Voorzover niet nader aangeduid betreft het onderzoeken van het team van de stadsarcheoloog. In andere gevallen wordt dit per onderwerp apart aangegeven. Het gaat hier dan merendeels om onderzoek van de Archeologische Werkgroep Haarlem (AWH).

De onderwerpen zijn voorzien van volgnummers, die corresponderen met de nummers, die zijn weergegeven op de plattegrond aan het einde van de kroniek.

De naast de onderwerpen aangegeven coördinaten zijn overeenkomstig het systeem dat op de kaarten van de Topografische Dienst wordt toegepast. Tenzij anders aangegeven, hebben ze betrekking op het centrum van het opgravingsterrein.

1. KLEVERLAAN

(RIPPERDAKAZERNE)

104.25/489.75

Op het in de toekomst te bebouwen voormalige kazerneterrein werd vanwege het Bureau Archeologie van de Gemeente Haarlem in de noord-oosthoek een archeologische proefopgraving verricht. Helaas werden geen voor de archeologie belangwekkende sporen aangetroffen. Gezien de eertijds in de directe omgeving aangetroffen resten van potbekeraardewerk (Schoterweg op kruising met Kleverlaan/Kloosterstraat), was dit een potentieel mogelijke locatie voor prehistorische bewoning.

2. BLOEMENDAAL (AWH)

102.1/489.7

In Bloemendaal werd op de Bloemendaalseweg tussen de Dompvloedslaan en de Militairenweg circa 250m van een rioleringssleuf periodiek nagelopen. In de sleuf is op circa 2.50m onder het maaiveld een cultuurlaag waargenomen. Er zijn geen vondsten gedaan.

Plattegrond met locaties van de in de kroniek vermelde onderzoeken en waarnemingen. De nummering correspondeert met de in de tekst gegeven volgnummers. De lichtgrijze partijen op het kaartje zijn de meest intensief bebouwde delen.

WAARNEMINGEN (BORINGEN, SONDERINGEN OF MINDER DAN DRIE DAGEN DUREND ONDERZOEK) WERDEN DOOR HET BUREAU ARCHEOLOGIE VERRICHT OP DE ONDERSTAANDE LOCATIES:

Bakenessergracht 67
 Damstraat (Appelaarterrein)
 Statenbolwerk (i.s.m. Technische Recherche)
 Jansstraat 40
 Rijksstraatweg 357 (AWH)
 Orionweg (AWH)

CODERING BESCHRIJVING VAN BEPAALDE MATERIALEN.

Voor de beschrijving van bepaalde categorieën materialen wordt gebruik gemaakt van het classificatiesysteem van laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas met de volgende codering (zie Bartels, 1999):

1. inventarisatienummer
2. type-code
3. datering
4. afmetingen in cm (diameter/hoogte/voet)
- 5a. baksel
- 5b. oppervlaktebehandeling
- 5c. decoratie
- 6a. bodem
- 6b. oor/steel e.d.
- 6c. divers
7. functie/naam
8. herkomst
9. literatuur

De type-code, nr. 2 bestaat uit drie delen.

Het eerste deel begint altijd met de eerste letter(s) van het baksel (zie nr. 5a) zoals

- R roodbakkend aardewerk
- W witbakkend aardewerk
- M majolica
- F faience
- P porselein
- Iw industrieel wit aardewerk
- Gl glas

Het tweede deel van de type-code, nr. 2, geeft de hoofdvorm aan. Hiervoor worden doorgaans de eerste drie letters van de benaming gebruikt, bijvoorbeeld gra voor grape (zie nr. 7).

Het derde en laatste deel van type-code, nr. 2, bestaat tenslotte uit het type-nummer binnen het classificatiesysteem.

Bij de maten (nr. 4) worden de maximale uitwendige diameter en hoogte (cm) gegeven met de weglating van toevoegingen, zoals oren en stelen. De voetmaat betreft de maximale diameter van standing, standvlak, standvoet of bodem.

De schaal van de tekeningen van aardewerk en/of glas is 1:4, tenzij anders vermeld. Deze schaal geldt niet voor eventuele foto's. Op de tekeningen zijn de ontbrekende delen ingevuld met stippellijnen.

Bartels, M., 1999: Steden in scherven; Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900), Zwolle/Amersfoort.

Afkortingen

AAC	Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam
AVK	Archiefdienst voor Kennemerland
AWH	Archeologische Werkgroep Haarlem (van de AWN)
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
BAH	Bureau Archeologie van de Gemeente Haarlem (stadsarcheoloog)
HB	Haarlems Bodemonderzoek
NAP	Normaal Amsterdams Peil
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Tijdsaanduiding. Voor de periode na het begin der jaarteling kan een deel van een eeuw worden aangeduid met een combinatie van een Romeins cijfer en een letter.

Voorbeeld: XIV A en XIV B, resp. de eerste en tweede helft van de veertiende eeuw. Ook: XIVa, XIVb, XIVc en XIVd, resp. het eerste, tweede, derde en vierde kwart van de veertiende eeuw.

In **Haarlems Bodemonderzoek** worden verslagen gepubliceerd van opgravingen, boringen, waarnemingen en andere onderzoekingen die betrekking hebben op het ontstaan en de ontwikkeling van de stad Haarlem en de bodem waarop deze gelegen is. Centraal staat de documentatie van het feitenmateriaal en de verslaggeving op niet al te lange termijn. Dit brengt met zich mee dat ook waarnemingen van beperkte omvang en sterk lokale betekenis zullen worden opgenomen.

De bijdragen en conclusies zullen vaak een voorlopig karakter hebben en veel van de gepubliceerde gegevens zullen later in een breder verband moeten worden gezien.

De opzet van de reeks – de publicatie van feiten – brengt met zich mee dat beschouwende artikelen niet worden opgenomen.

Afleveringen van **Haarlems Bodemonderzoek** verschijnen wanneer er materiaal beschikbaar is. De verantwoordelijkheid voor de artikelen berust bij de auteurs. Overname van gegevens is toegestaan, mits de bron en de naam van de auteur worden vermeld.

Haarlems Bodemonderzoek is in losse afleveringen verkrijgbaar bij:

- Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18k, Haarlem
- Boekhandel A. Vernout, Warmoesstraat 10, Haarlem
- Sector Stedelijke Ontwikkeling, Afd. BMA, t.a.v. de stadsarcheoloog, Nieuwe Gracht 3, 2011 NB Haarlem.